Данило Апостол

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Данило Апостол (1654—1734), ставши гетьманом Лівобережної України у скрутний для країни час, незважаючи на свій більш ніж поважний вік (73 роки), зумів залишити помітний слід в історії України: саме за його петицією Анна Іоаннівна у так званих «Решительных пунктах» підтвердила – хоч і обмежену – козацьку автономію. Не маючи змоги вести самостійну зовнішню політику, Апостол кинув усі сили на піднесення економіки, взявся за викорінення корупції, впорядкування земельних відносин. І, звичайно, старий гетьман постійно зміцнював безпеку України: за часів його правління будується Українська оборонна лінія від Дніпра до Сіверського Дінця, завдяки його сприянню в Україну повертаються запорозькі козаки і засновують Підпільненську Січ.

- Леонід Тома
  - Від автора
  - З історії козацтва
  - «Воин добрый, из всех полковников давнейший»
  - «Останній козак на гетьманському столі»
  - «Між ними теж були голови і правителі неабиякі…»
  - Чужі герої
  - Література
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8

Леонід Тома
Данило Апостол

Від автора

Постать гетьмана Данила Апостола довгий час була в тіні іншої легендарної особистості – Івана Мазепи. Миргородський полковник, який був на полковницькому уряді 44 роки, видатний воєначальник та державець, мудрий дипломат не прагнув позірної популярності, або, як ми тепер говоримо, популізму. Він послідовно, день за днем і рік за роком, клав важкі брили у підмурівок державності Гетьманщини, прагнув з'єднати розірване національне самоусвідомлення – від часів Київської Русі до Козацької держави, – незважаючи на те, що український простір тріщав, як полотнина, між загарбницькими руками Османської імперії, Кримського ханства, польської шляхти та міцніючої, нестримної у жаданні «приращения» земель Російської імперії.

Данило Апостол став гетьманом у складний для України час, і хоча він все життя свідомо тримався лінії Хмельницького на утвердження в європейському обширі, на жаль, не всі його задуми збулися. Російська імперія практично ліквідувала незалежність України, постійно урізуючи її автономію (наприклад, гетьман не мав права на самостійну зовнішню політику). Але новий російсько-український договір 1728 року (так звані «Решительные пункты») дозволив повернути Україні відібрані раніше права.

В таких умовах Апостол кинув усі сили на піднесення економіки, взявся за викорінення корупції, впорядкування земельних відносин (ці проблеми і сьогодні стоять в Україні на порядку денному), зумів створити впливову, достатньо самостійну у своїх діях козацьку старшину. І, звичайно ж, Данило Апостол постійно зміцнював безпеку України. За часів його правління по річках Орелі, Береці, Берестовій – від Дніпра до Сіверського Дінця – будується Українська оборонна лінія, завдяки його сприянню в Україну повертаються запорозькі козаки і засновують Підпільненську Січ. Він був також фундатором і покровителем храмів і монастирів, Києво-Могилянської академії, Чернігівського колегіуму.

І коли скінчився земний шлях старого гетьмана, його поховали у Спасо-Преображенській церкві в Сорочинцях, яку він сам наказав збудувати.

З історії козацтва

Ось що писав про козаків український історик, один з перших дослідників історії козацтва Д. Яворницький: «Козаки, які боролись з численними ворогами за православну віру, за українську народність, за свободу совісті, за людські права, козаки, які створили багато високохудожніх дум, високоморальних і правдивих історичних пісень, які складають разом з наспівом цілі балади, цілі поеми почуття, козаки, які створили багату історичну літературу, свято берегли всі дорогі заповіти своїх предків, виступали носіями високої громадянськості і вражали сучасників своєю далекоглядністю, гідні того, щоб всі їх діяння були представлені у докладній, живій і художній історії…»

На сьогодні існує кілька гіпотез щодо походження козацтва. Деякі вчені вважають козаків нащадками населення Північного Причорномор'я та Приазов'я або нащадками тюрків-каракалпаків («чорних клобуків»), які за часів Київської Русі жили в Пороссі, що межувало зі Степом.

Інші припускають, що козаки походять від татар, які за часів князювання литовців оселилися на Київщині і змішалися з місцевим населенням.

Існує думка й про те, що перші козаки були переселенцями з Північного Кавказу. Дехто стверджує, що, можливо, козаки були нащадками слов'янського населення, яке залишилося в Степу після розпаду Київської Русі та навіть після утворення монголо-татарської держави – Золотої Орди (наприклад, «бродники», «уходники»). Але більшість дослідників доводять, що значна кількість козаків є нащадками українських селян, які тікали до Дикого поля[1] внаслідок литовсько-польського економічного, політичного, національного та релігійного гноблення.

Слово «козак» – тюркського походження. Вперше воно зафіксоване в Початковій монгольській хроніці (1240 р.), в арабо-половецькому словнику 1245 року, а також у половецькому (куманському) словнику 1303 року «Кодекс Куманікус». Спочатку це слово мало декілька значень: самотній чоловік, воїн, охоронець, розбійник.

Наприкінці XV століття козаками називали вже цілу верству вільного населення, яке можна вважати нащадками як тюрків, так і східних слов'ян. В Османській імперії (Туреччині) козаків називали «змішаним народом». Такі слова та явища з козацького життя, як «кіш», «курінь», «сагайдак», «шабля», «кобза», «шаровари», «оселедець», «булава», «бунчук», «барабан», «майдан»

та багато інших, зберігають пам'ять про зв'язки козацтва з тюркським населенням Північного Причорномор'я та Приазов'я. Що об'єднувало козаків? Православна віра.

Перша письмова згадка про українських козаків датується 1489—1492 роками, коли вони розбили татарський корабель під Тягинею (Бендерами). Наступного року турецький султан скаржився Польщі на те, що козаки під проводом черкаського старости князя Богдана Глинського погромили турецьку фортецю Очаків.

Від того часу вже безперестанку повторювалися козацькі напади на татар і турків, які вони здійснювали не лише під командою прикордонних намісників, але й своїх власних виборних отаманів: Карпа Масла з Черкас, Яцка Білоуса з Переяслава, Андрушка з Брацлава та інших. Якийсь час очолював козацькі походи Остап Дашкевич – староста канівський та черкаський. Він навіть звертався в 1533 році до польського сейму з пропозицією організувати козаків як напіввійськову суспільну групу для охорони східних і південно-східних рубежів країни. Та тільки через двадцять років ці наміри зміг здійснити український князь Дмитро Вишневецький, якого також називали Байдою.

Дмитро Вишневецький походив із старовинного волинського роду, був людиною заможною, мав кілька маєтків.

У його житті, сповненому пригод і оспіваному в багатьох народних думах та піснях, важко відділити правду від вимислу. Напевне лише відомо, що під свою оруду йому вдалося зібрати розрізнені козацькі ватаги. У пониззі Дніпра на острові Мала Хортиця, розташованому за неприступними скелястими порогами, вони збудували першу козацьку фортецю, що дістала назву Запорожжя. Вона мала площу близько 500 гектарів, захищали її земляні вали заввишки 12 метрів і міцний дерев'яний частокіл, або «засіка» (від цього й пішла назва «Січ»). З усіх боків цього укріплення були встановлені турецькі гармати.

Дмитро Вишневецький став першим козацьким гетьманом. На чолі з ним 1557 року козаки здобули турецьку фортецю Іслам-Кермен, а на початку 1559 року здійснили вдалий похід у Крим і визволили з неволі кілька тисяч українських бранців. Таким же успішним був їхній напад на турецьку фортецю Азов. Але 1563 року козацьке військо зазнало поразки під Сучавою в Молдавії. Сам Вишневецький потрапив до полону і після жорстоких катувань загинув.

Козацькі керівники називалися «гетьманами». Такий титул у Польщі та у Великому князівстві Литовському мали командувачі збройних сил. Спочатку гетьман призначався королем під час війни. З 1503 року посада гетьмана великого коронного, а згодом

гетьмана великого литовського стала постійною. Помічниками великих гетьманів були польні гетьмани. Вони організовували постачання війська, розвідки, керували найманими військами. Повноваження гетьмана реєстрового козацтва були суттєво обмежені польсько-литовським урядом.

Пізніше козацькі укріплення були зведені й на острові Велика Хортиця та в інших місцях Подніпров'я. Так з'явилися Чортомлицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Кам'янська, Підпільненська, Хортицька, Олешківська та Задунайська Січ. У 90-х роках XVI століття в них налічувалося понад 20 тис. козаків.

Військо Запорозьке було добре організоване. У своєму складі воно мало два поділи – військовий і територіальний. Як військо громада поділялася на тридцять вісім куренів – за кількістю спільних козацьких осель. Назву «курінь» козацьке житло дістало від слова «курити», тобто диміти. Кожний курінь, побудований з дерева і лози, мав два приміщення: у більшому жили козаки та їхня старшина, а в меншому – курінний кухар з помічниками. Територіально військо поділялося на вісім паланок. У буквальному перекладі з турецької мови слово «паланка» означало невелику фортецю, а в переносному розумінні запоріжці позначали ним центр управління певної частини території.

На чолі козацького війська, або «коша», стояв виборний кошовий отаман. Військо поділялося на полки, підпорядковані виборним полковникам. У свою чергу полк поділявся на сотні, а сотні – на десятки, або курені, якими керували відповідно сотники та курінні отамани. Крім того, на Січі існували й інші посади. Так, скарбник та підскарбій зберігали військові скарби; обозний керував гарматами та постачанням військового припасу; писар – військовою писарнею, підписував разом з кошовим офіційні документи і підтверджував їх військовою печаткою, на якій був напис: «Печать Війська Запорозького» або «лицарства Запорозького» чи «козацького».

З часом січове козацтво перетворилося на своєрідний лицарський орден, що вимагав від своїх членів суворої дисципліни й самопожертви. В Запорозьку Січ міг потрапити кожний бажаючий, але за таких умов: бути вільною й нежонатою людиною (перебування в ній жінок та дітей суворо заборонялося), розмовляти українською мовою, сповідувати православну віру й пройти певне військове навчання. У вільний від військової справи час козаки займалися різними ремеслами, торгівлею, випасанням худоби та коней, рільництвом, бортництвом, полюванням та рибальством. Але для багатьох козакування згодом перетворилося на постійне заняття.

Козаки були чудовими зброярами, виробляли порох. Зі зброї у вжитку в них були рушниці, якими вони почали озброюватися з 1511 року, пістолі, списи, шаблі, самопали, келепи – бойові молотки, сагайдаки, якірці, ножі, панцери, пищалі та гармати. Але особливо відзначалися майстри запорозьких бойових човнів. Їхні швидкоплинні веслові дубичайки вироблялися зі стовбурів липи або верби. Вони вміщували близько 50—70 козаків зі зброєю і кілька гармат. Ці човни успішно змагалися з турецькими галерами, були маневрові й легко долали відстані до Кафи, Варни, Стамбула та інших поселень на узбережжі Чорного моря.

Козацьке військо, як і будь-яке інше, мало свою військову атрибутику, тобто клейноди, – корогви (прапори), булави, перначі, бунчуки, печатку з гербом тощо.

Усі важливі питання свого життя козаки вирішували на загальних або військових зборах. За звичаєм вони відбувалися в перший день кожного Нового року, першого жовтня, тобто в день Покрови – храмового свята Січі, а також на другий чи третій день Великодня. Але в разі необхідності ради могли збиратися й частіше. На них козацтво обговорювало різні проблеми: про мир або «розмир» із супротивниками, організацію військових походів, розподіл земель і угідь, покарання злочинців, вибори військової старшини тощо. Усі учасники цих рад мали рівні права, які вони доводили гучними вигуками. У вирішуванні питання частіше перемагала та сторона, що найголосніше кричала. Не згодну з рішенням ради меншість примушували до покори більшості. Інколи з цією метою використовувалися погрози або биття. Попри всі недоліки такої системи самоврядування, вона, безперечно, мала певні демократичні елементи, що дає підстави вважати Запорозьку Січ козацькою республікою.

Цікаве свідчення про козацьке самоврядування залишив посол Венеціанської республіки Альберто Віміні. Перебуваючи в 1650 році в Запорозькій Січі, він зазначав, що «в раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чванства, маючи на меті спричинитися для загального добра. Якщо визнають кращими погляди інших, без впертості приєднуються до більш правдивого. Через те я сказав би, що ця Республіка може рівнятися до спартанської».

Запорозька Січ стала осередком і твердинею козацтва. Там воно гуртувалося, звідти нападало, там і переховувалося під час небезпеки.

У 1568-му або 1572 році король Речі Посполитої Сигізмунд II Август найняв на державну службу 300 козаків, які були записані в реєстр (список). На відміну від запорозьких козаків, вони стали складовою частиною польсько-литовського війська. Але реєстрове

козацтво не було рівним у правах із польсько-литовською шляхтою.

Козаки, обороняючи кордон від татар, вважали, що служать державі. Через те вони не корилися нікому, крім своєї виборної козацької старшини, не знали ніяких обов'язків, крім військових, не платили ніяких – ні державних, ні панських – податків, не відбували панщини, не корилися поміщикам та їхнім судам. Навпаки, вони вважали, що люди, які оселилися на порожніх землях, захищених козаками, повинні платити їм податки. Уряд Речі Посполитої визнавав за козаками тільки деякі права, та й то лише за реєстровими. Але ж не всі козаки були занесені до реєстру, а багато з них навіть не хотіло туди записуватися. Проте реєстрові й нереєстрові козаки однаково воювали проти татар і допомагали державі, через те зовсім не хотіли знати ніяких різниць у «правах і свободах» козацьких.

Уже наприкінці XVI століття Військо Запорозьке завоювало своїми походами гучну славу не тільки в Україні, а й по всій Європі. Так, гетьман Іван Михайлович Сулима мав золотий портрет Папи Римського Павла V – за те, що здобув у битві турецьку галеру і подарував папі триста звільнених бранців.

Православні владики у своєму меморіалі, датованому 1621 роком, так характеризували козацтво: «Щодо козаків – то про сих рицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші брати і правовірні християни. Про них думають, що вони простаки, не мають ані знання, ані розуму й були намовлені духовними. Однак вони мають природжений дотеп і Богом подарований розум, і ревність та любов до віри, побожности і церкви між ними живуть і процвітають здавна. Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали і по сей день в сій вірі родяться, хрестяться і живуть. Живуть не як погане, а як християне; мають своїх пресвітерів, учаться письма, знають Бога і закон свій».

Залишив нам опис козацького війська і прусський посол Вайнбер: «Це немолоді, хоробрі люди, на добрих конях, кожний з довгою рушницею в роді шотландських; мають з собою десять польних гармат (декотрі від цісарів Фердинанда III і Рудольфа II), цілим серцем бажають бою».

Ці горді й волелюбні люди не припиняли боротьби з Річчю

Посполитою, і в результаті Народно-визвольної війни 1648—1654 років під проводом Богдана Хмельницького була створена Українська козацька держава на чолі з гетьманом. І хоча українських володарів булави обирали, тобто Гетьманщина була чимось на зразок козацької республіки, в очах українців гетьман мав незаперечну владу, не меншу, ніж влада будь-якого короля або царя. Такої ж думки був і Хмельницький: «Я доказав уже, про що не мислив зразу; тепер докажу, що намислив: визволю з лядської (польської) неволі руський (український) народ увесь! Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму – за нашу православну віру. Поможе мені в тім весь народ, по сам Люблін, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх двісті, триста тисяч. За границю війною не піду; на турчина й татарина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Вкраїні, на Поділлі й Волині. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть і мовчіть, ляхи!» І дуків (воєвод) і князів туди зажену! А як будуть за Віслою брикати, знайду я їх і там, певно! Не стане мені на Вкраїні нога ні одного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хліб їсти, – нехай Війську Запорозькому буде слухняний. Малий я, незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським».

Після підписання Зборівської угоди Хмельницький оселився в Чигирині й став заводити новий лад на Україні. Цей договір давав українському народу право не слухатись тих законів, які заведено було польським урядом. Призначена раніше старшина й адміністрація втратили свої права. Скрізь залишилися тільки виборні органи влади, міські та козацькі. Хто не входив до складу козацтва, той записувався в міщани, хоч і жив на селі. Міщани обирали собі свою старшину, а козаки – свою. Козаки ніяких податків не платили, а служили у війську; міщани ж платили і у війську не служили.

З того часу, як козацтво стало ширше оселятися на волості й заводити тут свої порядки, Запорозька Січ втратила своє значення як осередок (столиця) козацтва. Осередком стала гетьманська резиденція – Чигирин. Там перебувала генеральна козацька старшина та вирішувалися найважливіші військові, судові й адміністративні справи.

Там були й генеральні канцелярії. Чигирин став столицею України. Нові порядки заводилися поволі й самі собою, а старі не скасовувалися: не було часу. Тому склалося так, що на паперах був старий закон, а в житті вироблялися нові закони й порядок.

За часів Хмельницького на Гетьманщині було 17 козацьких полків – Брацлавський, Білоцерківський, Вінницький, Канівський,

Київський, Корсунський, Кропив'янський, Ніжинський, Переяславський, Поволоцький, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський і Миргородський.

В деяких полках не було й десяти сотень, а в інших набиралося до двадцяти. В сотнях бувало й по 200, й по 300 чоловік, а бувало й менше сотні. Кожен полковник був начальником всієї своєї полкової округи.

При полковниках стояла полкова старшина: обозний, суддя, осавул, писар. Вони радили полковникові в усіх полкових справах. Сотники правили сотенними округами, а отамани – сільськими та міськими козацькими громадами. Козацька старшина керувала не тільки козаками, а й усім населенням своєї округи, тобто на чолі громадянського управління тієї чи іншої місцевості був той самий полковник, який очолював полк, до складу якого входило населення тієї ж місцевості. Полк був не тільки військовою, але й суспільно-громадською одиницею. Полковники і сотники об'єднували військову і цивільну владу, включаючи судову.

Деякі великі міста і церковні та панські маєтки були підпорядковані гетьману. Гетьман правив Україною. При гетьмані була генеральна старшина (генеральний штаб): обозний, суддя, осавул, писар. Вона радила гетьману в усіх державних справах (була при ньому чимось на зразок сучасного кабінету міністрів).

У важливих справах скликалася рада з генеральної і полкової старшини, а у найважливіших – скликалася загальна військова рада, в якій брали участь і прості козаки.

Простий козак так описував реальності того часу:

«Нам, простим людям, не годиться до воєводи листи писати. Так ми тепер, за ласкою Божою, не прості, а рицарі Війська Запорозького. За ласкою Божою, доки його воля свята, у нас тут, у всім краю Сіверському, нема ні воєводи, ні старости, ні судді, ні писаря. Аби нам був здоров пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького – так пан полковник у нас за воєводу, пан сотник за старосту, а отаман городовий – за суддю».

Маючи саме таку структуру управління, Україна вступила в союз із Московією при гетьмані Богдані Хмельницькому.

Головні умови союзу:

1) права й вольності українського народу будь-якого стану залишаються непорушними;

2) виборні органи влади та старшина обираються й надалі за тими ж законами, які були;

3) гетьмана обирає військо вільними голосами й тільки сповіщає про це царя;

4) гетьман і Військо Запорозьке мають право приймати послів від чужих держав і сповіщають царя тільки про те, з чого йому може вийти шкода;

5) війська козацького має бути шістдесят тисяч. Відносини між Гетьманщиною і Росією вибудовувалися згідно з угодами і статтями, які Московія, а згодом Росія, на жаль, постійно порушувала, а потім і зовсім знехтувала. Ось ці документи:

Переяславська угода Б. Хмельницького (1654);

«Глухівські статті» Д. Многогрішного (1669);

«Конотопські статті» І. Самойловича (1672);

«Коломацькі статті» І. Мазепи (1687);

«Пункти» Д. Апостола (1728).

Тепер зупинимося на історії славетного Миргородського полку, з яким було пов'язане життя нашого героя – Данила Апостола.

При полковнику Матвієві Гладкому, про відвагу якого в битві під Берестечком знала вся Україна, Миргородський полк був найчисленішим на Гетьманщині – в ньому налічувалося три тисячі двісті п'ятдесят вісім козаків. Наступний миргородський полковник, Лісницький, був однією з головних фігур у ставці Богдана Хмельницького. Саме після Лісницького на полковництво заступив батько майбутнього гетьмана Данила Апостола – Павло Охрімович Апостол.

Рід Апостолів, що походив з Молдавії, у XVII– XVIII століттях відігравав помітну роль в історії України. Вперше прізвище Апостол засвідчено 1649 року в козацькому реєстрі війська Богдана Хмельницького у списку Андріївської сотні Миргородського полку. Це й був Павло Охрімович Апостол (1618—1678), волоський найманець, який вступив на службу до польського короля Владислава IV Вази, потім служив ротмістром у Яреми Вишневецького, а згодом перейшов до козацького війська і невдовзі посів там значне становище.

Павло Апостол у 1651—1658 роках очолював спочатку першу Миргородську, потім другу Миргородську й Хомутецьку сотні Миргородського полку. У 1659—1664 роках він вже очолював увесь Миргородський полк. Був П. Апостол і на старшинських урядах у П. Тетері, С. Опари, наказним гетьманом і генеральним осавулом у П. Дорошенка.

Тут, на наш погляд, є доречним зупинитися на відносинах, що склалися на той час між Гетьманщиною і Молдавією та Валахією.

В XI—XIII століттях північно-східна частина Румунії входила до складу Київської Русі і Галицько-Волинської держави. Після початку монгольської навали утворились два румунських

князівства: Валахія – «Мунтянська земля» (1324) і Волощина (1359) – Молдавія. Румуни жили також у Семигороді (Трансільванії), який з X століття підпав під вплив Угорщини, а пізніше це було автономне князівство під протекторатом Туреччини. Потім Молдавія і Валахія деякий час були під владою Угорщини (Молдавія також під Польщею), а з XVI століття залежали від Туреччини. Тільки на недовгий час князю Михайлу Хороброму вдалося об'єднати румунські князівства. В цей час (та й надалі) українські козаки допомагали Молдавії та Валахії у боротьбі проти Туреччини: у війську князя Михайла Хороброго було сім тисяч козаків.

Але і у Війську Запорозькому в XVII столітті служило чимало волохів (так за тих часів називали жителів Молдови, Валахії та Трансільванії). За доби Хмельниччини багато козаків на прізвище Волошин служили і в Миргородському полку. За полковництва Данила Апостола 1696 року сотником першої Миргородської сотні Миргородського полку був волох Сандул Маневич. До волоського роду вочевидь належав і Микола Горонескул, який постійно був поряд з Данилом Апостолом (наприклад, у 1723 році, коли той перебував у Петербурзі, Горонескул був при ньому сотником).

Михайло Грушевський так писав про тодішні перспективи українсько-молдавських взаємин: «Це була доволі грізна перспектива: сполучення Козацької Республіки з Молдавою, твердий союз з Кримом, піддання Туреччині, зв'язки з Семигородом (Трансільванією). Це б утворило небезпечну силу. Дещо пізніше, коли виявилось, що молдавським господарем Богданові не бути, пішла мова про шлюб Лупулівни (Розанди) з Хмельниченком (Тимошем).

Такий династичний союз з Молдавою давав козацькому фронтові дуже міцну заслону на лівім крилі: досі молдавський господар був тут загрозою, тепер він мав стати союзником».

Зустріч молдавського господаря Василя Лупула з Хмельниченком під Яссами 1652 року була справжньою зустріччю можновладців, які представляли впливові країни: «Мав Тиміш дев'ять коней, сідла, шиті перлами і гаптовані золотом. Сам був у кармазиновому атласовому жупані і в оксамитній ферезії на соболях. Парубок молодий, зросту немалого, досить тяжкий і незграбний. Полковники були на добрих конях, всі в польських шатах, убори срібні. До церкви Тиміш їхав своїм конем турецьким з пером. Донька господаря Розанда слізьми обливалась і пісні козацькі співати веліла. Тиміш господарю дарував сорок соболів, жоні своїй адамашкову шубу на соболях, боярам по сотні талярів.

Господар молдавський Лупул намовляв Тимоша коритись

польському королеві, але Тиміш на ці слова витяг до половини свою шаблю і сказав: “Поки ця шабля при моїм боці, не перестану старатися коло знищення польського імені, і доки буде хоч найменша кістка польська і козацька, не буде згоди”».

«Шлюб Хмельниченка, а потім нещаслива смерть від неприятельської кулі займали увагу не тільки України, а всього комплексу земель, що її окружали. Новіших письменників захоплювала коротка, як блискавиця, кар’єра цих молодожонів – чигиринського козака і волоської господарівни, що блиснули на політичнім овиді і згасли як метеор», – пише в «Історії України-Руси» М. Грушевський.

Про смерть Тимоша залишив спогади гадяцький козак Степан Радивилів: «Приступав до Сучави багато разів волоський господар Степан Логофет, і з ним було ляхів, мунтян, венгрів і шведів двадцять п’ять тисяч. А Тимофій сидів в облозі з вісьмома тисячами козаків і від голоду померли дві тисячі. Під час приступу зрадили Тимошу три ляхи, визволені ним від смерті, і розповіли, де буває Тиміш. І як був він у обозі серед возів, то з гармат вози розбили, тріска від воза вдарила Тимоша по нозі. Від того удару прикинувся злий вогонь (гангрена) і через шість днів він помер». Смерть Тимоша тяжко позначилася на здоров’ї Богдана Хмельницького. І 1657 року він помирає, призначивши своїм наступником сина Юрія.

Безперервні війни, національна незакоріненість, економічна залежність, зрада і відступництво – ось таким було тогочасне українське буття. Ніхто не стане заперечувати, що історія – це безперервна зміна і перебудова існуючих взаємин, територій, соціально-політичних структур. Також історія – це становлення і боротьба етносів. Саме етноси, за Львом Гумільовим, і є дійові особи в театрі історії. «Локомотивами» ж етносів є пасіонарії. Гумільов визначає пасіонарність як ознаку, що виникає внаслідок пасіонарного поштовху. Таким чином утворюється деяка кількість особистостей, які мають підвищене тяжіння до активної дії. Саме таким пасіонарієм постає Данило Апостол, який народився у знаковий для України 1654 рік – фактичний кінець Хмельниччини. Згадаємо, як Богдан Хмельницький прагнув закріпитися на європейському обширі – через Молдавію, Валахію та Семигород. Драматична доля його старшого сина Тимоша, який побрався з Розандою, донькою молдавського господаря Лупула; взяття Варшави спільними силами козаків, молдаван, угорців та шведів під керівництвом Дьєрдя Ракоці – ось останній вражаючий спалах української пасіонарності.

«Воин добрый, из всех полковников давнейший»

4 грудня 1654 року в родині Павла Охрімовича Апостола в селі Великі Сорочинці, яке було одним з його основних володінь, народився син Данило. Дослідники вважають, що він отримав найкращу на той час в Україні освіту – закінчив Києво-Могилянську академію, хоча документального підтвердження цього історики не мають. У двадцять років Данило вже безпосередньо виконує обов'язки полковника, а через вісім років його офіційно обирають на уряд полковника Миргородського полку. А це ж був особливий полк. За твердженням автора «Історії русів», полк у Миргороді був уже на початку XVI століття (1514 р.), до того ж, нагадаємо, 1653 року Богдан Хмельницький збирався перенести свою резиденцію саме до Миргорода.

До першої половини XVII століття Миргородщина належала до «корони польської», тут були володіння найбільших польських магнатів – Острозьких, Конецпольських, Обалковських, Вишневецьких. У 1637—1638 роках тут прокотилось грізне повстання проти польської шляхти під орудою Павла Бута та Якова Остряниці.

Остряниця отаборився під Говтвою: повсталі насипали вал між річками Пслом і Говтвою й успішно протистояли військам Потоцького – поляки зазнали поразки. Розгромивши польське військо, Остряниця став володарем Східно-Південної України у поріччях Псла і Ворскли. До того ж він мав зв'язки із Запорожжям і Доном та Слобожанщиною, що стала прихистком українських бунтівників. Згодом Остряниця повернув на Хорол, звідти пройшов униз до Миргорода, де з великих запасів селітри наробив пороху для своїх гармат. Далі пішов на Сулу і зайняв позицію за три милі нижче Лубен. І тут нагодився Ярема Вишневецький, котрий прагнув вирвати свої задніпровські землі з рук повстанців. Але Остряниця, на підмогу якому прийшов полковник Секирявий[2], і не думав здаватися. Польську кінноту повстанці прийняли так «гаряче», що вона мусила чимдуж тікати до Миргорода. Полягло багато товариства – рицарства кварцяного і панського, «що великий жаль не дає їх обчислити». Вражений Потоцький писав: «За ласкою Божою і щастям королівським доводилось нашим добре кілька разів: багато разів сильно громили ту своєволю, табори їх міцно розривали, їх самих по кілька тисяч вирубали – але що ж! Як їх одного дня згине стільки, зараз другого-третього дня на те місце прибуває ще більше тої

своєволі, що з усіх боків валом валить до них!»

Крім поляків, діставалося від миргородських козаків і московським зайдам – «не зарікаються миргородські козаки царські городи воювати і кафтани з московських людей носить».

Та й в історію визвольної війни українського народу, очолюваної Богданом Хмельницьким, миргородські козаки вписали славні сторінки. Вони були серед перших під Жовтими Водами, Пилявцями і Корсунем. Блиск їх переможних шабель бачили Львів і Замостя та фортеця Збараж. Вони першими увірвалися у Зборівську браму. До останнього стояли миргородці на чолі зі своїм полковником Матвієм Гладким під Берестечком.

Миргородський полк підтримував тісні зв'язки із Запорожжям, і коли універсалом Б. Хмельницького було утворено Чортомлицьку Січ, миргородці створили там три своїх курені. До речі, сам славетний гетьман приїздив до Миргорода у 1650 році і приймав тут посланців путивльського воєводи С. Прозоровського – Марка Антонова і Бориса Салтанова. Саме тоді за розпорядженням Хмельницького миргородський полковник Матвій Гладкий пішов з Миргорода із запорозькими козаками на польське місто Таборець, бо там ляхи вбили козацького полковника Нечая.

Про те, що Миргородський полк завжди був дуже важливою військово-адміністративною одиницею Гетьманщини, свідчать також події весни 1670 року, коли гетьмани П. Дорошенко і Д. Многогрішний прагнули заручитись підтримкою саме Миргородського і Полтавського полків. Але, за свідченням сучасника подій, миргородці і полтавці зачинились у своїх містах і нікого не слухали.

Однак не так було, коли йшлося про захист рідної землі. Миргородський полк, а також Гадяцький і Полтавський, у лютому 1696 року на чолі зі своїми полковниками Д. Апостолом, М. Бороховичем і П. Герциком зупинили татарську навалу у межиріччі Псла і Говтви. У 1701 році Миргородський полк на чолі з Д. Апостолом проявив чудеса хоробрості під шведським містечком Ерестфер, а пізніше козацьке військо (17 тисяч козаків) здобувало Варшаву. Під проводом Данила Апостола миргородські козаки штурмували Азов, брали участь у Північній війні, у Перському та Гілянському походах. Під Гезлевом (Євпаторія) у липні 1736 року загинув син Данила Апостола Павло.

Як бойова і військово-адміністративна одиниця Миргородський полк проіснував до початку 1782 року, коли указом імператриці Катерини II козацький устрій в Україні було ліквідовано.

Миргородські і сорочинські козаки уміло володіли не тільки

шаблею. Ще на початку XVII століття в Миргороді було засновано полкову школу, підпорядковану Генеральній військовій канцелярії, а згодом запровадили обов'язкове навчання старшинських дітей при сотенних і полкових канцеляріях, у церковно-парафіяльних школах. У той же час верхівка миргородського козацтва вчилась у Київській академії та Переяславському колегіумі. В часи гетьманування Данила Апостола у Миргороді налічувалось понад шістсот дворів, згодом значно зросла кількість козацьких хуторів.

У XVII столітті полкова адміністрація містилась у Миргороді, але вже на початку XVIII століття миргородський полковник Данило Апостол перебрався з полковим правлінням до Сорочинців. Згодом це містечко, маєток свого батька, миргородського полковника Павла Апостола, гетьман Данило Апостол зробив своєю резиденцією і центром управління. У «городі», тобто укріпленому миргородському городищі, залишилось тільки сотенне керівництво, будинок полковника та житловий двір миргородського сотника Мусія Зарудного.

Саме в Сорочинцях у 1728—1734 роках очільник козацтва підписував універсали про призначення на старшинські посади, про надання рангових маєтностей та дарування угідь і сіл тим, хто відзначився у бойових походах та на державній службі.

Сорочинці, як і Миргород, мали свій «город» – укріплене городище, оточене дерев'яним і земляним валами, ровом з баштами, де в бійницях було видно гарматні жерла. Були також два ряди оборони з внутрішніми і зовнішніми воротами. У центрі фортеці височіла кам'яниця, здатна витримати нищівні удари ворогів. Саме тут на узвишші, над крутим обривом тихоплинного Псла у 1732—1734 роках постала чудова Спасо-Преображенська церква, споруджена за наказом гетьмана.

Але повернемося до 70-х років XVII століття, коли Данило Апостол, фактично виконуючи обов'язки полковника, офіційно ще не очолював Миргородський полк. Саме тоді, у 1677 році, він одружився з Уляною Іскрицькою. (Її батько, Василь Іскрицький, був племінником гетьмана Павла Тетері.) У них народилося дев'ятеро дітей: троє синів – Іван, Петро, Павло і шість доньок – Тетяна, Парасковія, Ганна, Марія, Марфа та Анастасія.

На той час гетьманом був Іван Самойлович (очолював Лівобережну Україну з 1672-го до 1687 року). Молодого миргородського полковника вважали його довіреною особою. Тому коли після невдалого Кримського походу, що його організував князь В. В. Голіцин, Самойловича скинули з гетьманства, становище Данила Апостола ускладнилося. Новий гетьман Іван Мазепа, що мав безпосереднє відношення до

відсторонення Самойловича, не дуже «жалував» миргородського полковника.

Багато дослідників вважають, що спершу Данило Апостол уник зміщення з посади завдяки приятельським стосункам із севським воєводою Л. Неплюєвим, який, за спогадами С. Величка, «з миргородським полковником дружив». Ця прихильність впливового російського вельможі заважала Мазепі розправитися з полковником, якого він повинен був остерігатися. Гетьман, не бажаючи мати у власній команді «не свого» старшину, вдався до випробуваного ще на початку своєї кар'єри засобу: подав до Москви компрометуючі дані про небажану персону. Уже на початку 1688 року Малоросійський приказ був проінформований про те, що Д. Апостол «пишет к запорожцам без ведома ево, и противные на возмущение народу малороссийскому письма».

У жовтні того ж року з Москви до Батурина приїхало посольство Ф. Шакловитого у справі Другого Кримського походу. Мазепа знову повідомив: «Полковник де Апостоленко, который в прошлую зиму запорожцев кормил и дарил, и обещал им дать зимовые становища в своем полку, также челядника своего, без его ведома, в Польшу посилать и по возвращении челядника о нем не писал же и в том не оправдался, – теперь еще учинил также поступку: был он поставлен с полком своим на побережье для опасения от неприятельских людей, и писал к нему, гетману, чтоб ему для лучшаго поиска над неприятелем перейти за Днепр, и он вместо промыслу, учал иметь съезды, и банкеты и разговоры с вором и беглецом с Апостольцом». Але московські урядовці, ознайомившись у листопаді 1688 року з цим гетьманським звинуваченням, схоже, прислухались до думки Л. Неплюєва і залишили все по-старому. Та й відставка миргородського полковника в момент розгортання військових дій теж була, очевидно, небажаною, а тому Апостол утримався на полковницькому уряді.

Та згодом ставлення Мазепи до молодого полковника змінилося. Можливо, не останню роль в цьому зіграли родинні стосунки Апостола з Іскрицьким.

Як ми вже згадували, дружиною Данила Апостола стала Уляна Іскрицька. Іскрицькі служили у гетьмана Виговського, а тому після його поразки залишились у Польщі. Можливо, там вони зустрічалися з Мазепою. Та хоч би як там було, зустріч Василя Іскрицького з Іваном Мазепою зняла напругу у стосунках Данила Апостола з гетьманом.

Миргородський полковник «у дусі традицій часу» відразу після реабілітації перед гетьманом знаходить «неложныи сведытели», які дають свідчення проти генерального писаря

Кочубея: «Кочубей с Жученком, тестем своим, на той час бившим полковником Полтавским, до Сечи и до Криму виправили Петрика». Так Данило Апостол стає довіреною особою Івана Мазепи, і той пізніше неодноразово покладає на нього обов'язки наказного гетьмана.

До речі, саме гетьман Іван Мазепа і миргородський полковник Данило Апостол були ключовими фігурами з української сторони при крутому повороті політичних подій на Московщині і «воцарении» Петра І. Сталося це так. Князь Василь Васильович Голіцин, фаворит царівни Софії, відчуваючи нетривкість її становища, прислав до гетьмана Мазепи грамоту з монаршим указом (але без відома царівни), щоб той їхав з генеральною старшиною та полковниками в Москву. З України на Московщину потягся великий обоз, який налічував близько трьохсот людей. Це були полковник миргородський Данило Апостол, чернігівський Я. Лизогуб, полтавський Ф. Жученко, лубенський Л. Свічка, ніжинський С. Забіла. При кожному був полковий писар, а іноді й суддя. За деякими свідченнями, Мазепа постійно радився з Данилом Апостолом, розуміючи, що українців хочуть використати як розмінну монету в інтригах царського двору. І саме Апостол порадив гетьману не йти у кільватері політики Голіцина, нагадуючи Мазепі про крах гетьманування Самойловича, якого зробили винним за невдалі кримські походи, що їх ініціював саме В. Голіцин. Апостол нагадав, як розправилися з синами І. Самойловича. І хоча Мазепа прийшов до влади саме з «легкої руки» Голіцина, куди він поклав чималу суму із скарбниці Самойловича, гетьман вирішив дослухатися порад досвідченого полковника, який зумів зберегти своє становище і при Самойловичі, і при ньому самому.

Але, як повідомляє «Літопис» Самовидця, перш ніж Мазепа з генеральною старшиною приїхав до Москви, відкрилася змова проти царя Петра, і той виїхав з Москви з Донського монастиря у Радонезький Свято-Троїцький монастир і прикликав до себе кілька полків. Дипломатичний та іронічний Самовидець красномовно описав панічну втечу Петра «в одном исподнем».

Тим часом Мазепа з обозом прибув у Москву і вже тут одержав указ їхати у Свято-Троїцький монастир. Голіцин зі своїм однодумцем Шакловитим прибули туди раніше і були взяті під варту. Всесильного князя прикували до саней, позбавили всіх прав і відправили на заслання, а Шакловитому відрубали голову. Але цар Петро ще перебував у панічному стані, оскільки доля Московського царства і його особиста висіла на волоску. Гетьман і полковники (в цьому головну роль відіграв Данило Апостол) дали знати царю про підтримку з їхнього боку, але переляканий

Петро наказує українському обозу стояти у селі Воздвиженському. Коли ж він дізнався від гетьмана і полковників про послання Голіцина, його вдячності не було меж. І після шеститижневого «карантину» в Москві козацьку депутацію відпускають. Цар прикрашеною золотом монаршою грамотою підтверджує всі права і вольності Запорозького Війська і всього малоросійського народу, а Мазепа одержує особливу грамоту на гетьманські маєтності. Таким чином, стає зрозумілою довіра Петра І і до гетьмана Мазепи, і до полковника Данила Апостола, адже саме вони стали одними з гарантів його «воцарения».

На деякий час полишимо нашого головного героя і розповімо про ще одну видатну особистість – українського хроніста Самовидця. Справжнє ім'я цієї людини Роман Ракушка-Романовський. Він був генеральним підскарбієм Війська Запорозького, брацлавським протопопом і стародубським священиком, сучасником Данила Апостола. Першу частину свого літопису (1648—1675 рр.) Ракушка-Романовський писав, спираючись на власні спогади. Досить докладно й достовірно автор змальовує драматичні, а нерідко й трагічні події вітчизняної історії, відомої під назвою «Руїна». Події 1672—1702 років Ракушка-Романовський записував услід за подіями, це – продовження класичної традиції. Необхідно відзначити, що український хроніст вміло використовував різні стилі письма, демонстрував дотепність та іронію, особливо в описанні тих історичних осіб, які були далекі від його симпатій. Ось як він характеризує царювання Петра І: «Впродовж усього царювання сотворив такі славні діла – два марні походи на Крим. 1695 року було взято Мазепою і Шереметом (Шереметєвим) турецький Кизикермен з іншими трьома замками. 1701 року він зачав війну зі шведом і під Ругодивом утратив усю свою армію. Полякам віддав тогобічну Україну, яка незабаром була повернена в унію. Зачав з превеликою затратою коштів Ладозький канал – і трохи не докінчив його. Встановив вічні лінії для життя своїм регулярним військом на різних місцях, а особливо на великоросійському порубіжжі з Малою Росією. Втрутився був нещасливо для Хінської держави, відправив низовий похід до Дербена. Потім підкорив під свою владу своїми й козацькими малоросійськими військами Шанкала й інших гірських володарів. Заклав і уфортифікував своїм і малоросійським військом преміцне місто Ставрополь, або місто Чесного Хреста, біля гір над Сулаком… З неуків зробив росіян ученими і просвітив їх розум різними науками та вміннями».

До речі, саме українські вчені з Києво-Могилянської академії стали центром учености в Московщині, а майже всі походи Петра

забезпечували війська Гетьманщини. Український хроніст підкреслює роль, що відіграла його Батьківщина у найважливіших історичних подіях того часу, активним учасником і безпосереднім виконавцем яких був і наш герой – Данило Апостол.

Воєнні дії російських військ кінця XVII – початку XVIII століття, в яких було задіяне козацьке військо, виявили військові здібності Данила Апостола. Так, у 1695 році, коли козаки взяли участь у поході російських військ під Азов, миргородський полковник Д. Апостол, за свідченням літописця, «знатную паче прочиих показывал храбрость».

Брав він участь у російсько-шведській війні 1700—1721 років, що увійшла в історію під назвою Північної війни. В 1701 році миргородський полковник був призначений наказним гетьманом козацьких полків, що їх направили на допомогу російським військам, які воювали зі шведами у Прибалтиці. В бою біля поселення Ерестфер, на схід від Чудського озера, об'єднані російсько-українські війська здобули блискучу перемогу над шведським генералом Шліппенбахом. У цьому бою проявились неабиякі командирські здібності Д. Апостола.

У 1704 році Мазепа на прохання польського короля Августа направив у Польщу три тисячі козаків на чолі з Данилом Апостолом. Миргородський полковник був прикомандирований до генерала Брандта, разом з ним вступив у бій проти шведського загону майора Лейонгельма, і шведи у кількості близько восьмисот чоловік були розбиті. Більшу частину шведів було вбито, а триста полонених доправили до короля Августа. Після поразки Лейонгельма у Варшаві здався шведський генерал Горн – козаки зробили вирішальний внесок у перемогу в цій битві. Апостол у своєму донесенні гетьману Мазепі писав про генерала Брандта: «Це людина правдивої совісті; любо і жити, і вмирати з ним, можна з ним розмовляти без товмача, якби не він, то ми б не знали, як порозумітися з німцями». Зовсім по-іншому оцінили козаки генерала Паткуля, під начало якого вони поступили згодом. За словами Апостола, це була людина «гордомисленна», говорив генерал тільки німецькою і навіть не показав козакам царський указ, який засвідчував його командування. Козаки лишились без провіанту, їм наказували самим для себе молоти зерно і пекти хліб. До того ж Паткуль задумав учити козаків німецькому строю та нещадно бив усіх, хто не міг виконувати його бузувірських наказів. У Познані, коли козаків оступили дві тисячі саксонських вершників і дві тисячі піхотинців, їм було наказано віддати кращих коней. І козаки Данила Апостола змушені були йти пішки до Кракова, де вони наткнулись на шведів і поляків, що підтримували шведів, і були розбиті. Тоді

загинуло 1700 козаків і тільки близько сотні пробились на Україну.

У 1706 році Данило Апостол і Леонтій Неплюєв прийшли на допомогу переяславському полковнику Мировичу, оточеному шведськими військами у місті Ляховичі. Коли війська наблизились до вузької греблі біля Клецька, по боках якої було багнисте болото, Данило порадив Неплюєву пересвідчитись, чи немає за греблею шведських військ. Той не зважив на пораду, і війська потрапили в пастку. «Даниил Апостол, – як свідчить літописець, – спешившись легко, в болото впал и копьем оборонялся от шведов, выскочил до своего через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своим нерадением много запропастил войска».

Про військові здібності Д. Апостола свідчив також Іван Мазепа у 1708 році: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков».

Миргородський полковник відрізнявся від надто обережного, а часом і нерішучого Мазепи – він був людиною активної, цілеспрямованої дії. Породичавшись з усією українською старшиною, а також маючи необхідні зв'язки з російськими можновладцями, Данило Апостол зі своїми однодумцями почав підготовку старшинського перевороту для подальшого активного спротиву Москві. У 1707 році Пилип Орлик був свідком зібрання у Києві у домі генерального обозного Ломиковського, на якому Ломиковський і полковник Данило Апостол читали Гадяцький договір 1659 року гетьмана Виговського з королем (цей текст дістав у бібліотеці Києво-Печерського монастиря саме миргородський полковник[3]).

Грушевський зазначає: «Два полковники, миргородський Апостол і прилуцький Горленко, так сказали Мазепі: "Очі всіх на тя уповають і не дай Боже на тебе смерть, а як зостанемось в такій неволі, то й кури нас загребуть"».

На це Мазепа відповів, що буде чинити згідно з волею старшини. Обозний Ломиковський написав присягу і разом з іншими однодумцями подав Мазепі. Мазепа взяв написане, дещо виправив. Після цього принесли хрест і Євангеліє. Цілували хрест і Євангеліє, склали присягу. У цій присязі було сказано, що обставини склались так, що союз із шведським королем допоможе Україні стати повністю незалежною державою. Після цієї взаємної присяги думка про відлучення від московського царя стала поширюватись між іншими генеральними старшинами, полковниками і військовими товаришами. Але Мазепа поводився

дуже обережно, він більш за все боявся, що про його договір з Карлом XII стане відомо Петру I занадто рано і це зруйнує його плани.

Пилип Орлик повідомляє, що коли Мазепа дізнався про те, що шведські війська вже в Україні, то вигукнув перед старшинами: «От нечистий його сюди несе! Та він усі мої міркування зіпсує і великоросійські війська за собою всередину України впровадить на кінечний розор і на погибель нашу!»

Тепер тягнути далі було неможливо. І 28 жовтня 1708 року гетьман Лівобережної України І. Мазепа, реалізуючи наміри опозиційно налаштованої до царського уряду козацької старшини, з 1200 старшинами, компанійцями і козаками перейшов на бік шведського короля Карла XII, розпочавши антимосковське повстання. Серед козацької старшини був і миргородський полковник Д. Апостол, який давно знав про намір гетьмана відокремити Лівобережну Україну від Росії і в цьому питанні був його однодумцем.

І ось уже Данило Апостол та його товариші почали розсилати універсали для підтримки Мазепи. Апостол із Красного Колядина біля Конотопа сповіщає обозного свого Миргородського полку Онисимовича, що шведські війська розміщуються від Борзни до Ромен, сам король буде перебувати в Ромнах, а обозний з полковим суддею і з усіма сотниками повинні поспішати засвідчити вірність гетьману, а тих, що будуть тинятись із грамотами царя і нового гетьмана Скоропадського, ловити і вести у шведський табір.

Але народ у своїй масі не сприйняв шведів як спільників у боротьбі з московським царем. Тут, звичайно, відіграла роль релігія і ментальність українців, які вбачали у росіянах єдиновірців і єдиноплемінників. Навіть брутальна жорстокість царських військ, ігнорування прав українського народу не переважили цього моменту. Далося взнаки постійне розхитування українського «національного корабля», який часто не мав ні досвідченого лоцмана, ні мудрого капітана.

На той час на Гетьманщині знаходились два загони царських військ: один – у Миргороді, другий – у Ніжині. Лохвицький сотник Яків Яременко за наказом шведського генерала Мейєрфельда збирав провіант у Сенчі, а тамтешній отаман переслав його в Сорочинці до російського генерала Волконського, який відправив сотника на розправу в Лебедин, де стояв цар. Були також забрані скарби Мазепи у Білій Церкві і Києво-Печерському монастирі.

Коли ж Петро I пообіцяв амністію всім, хто залишить Мазепу, українці почали покидати шведський табір. Одними з перших

пішли миргородський полковник Данило Апостол і генеральний хорунжий Іван Сулима. (Шведський історик Адлерфельд зазначає, що Мазепа наказав привезти їхні сім'ї в Ромни, і це стало головним приводом для їх втечі.)

Отже, 21 листопада 1708 року Апостол покинув Мазепу і з великими труднощами добрався до свого маєтку в селищі Сорочинці, де стояла російська військова частина. Звідти він написав листа обраному гетьманом замість Мазепи Івану Скоропадському, в якому запевняв, що потрапив у халепу через незнання справи і мусив коритися Мазепі.

Таку ж мотивацію вчинку Д. Апостола знаходимо і в козацьких літописах. Так, у літописі Самовидця зазначалося: «Полковник миргородский Даниил Апостол, страхом и лестию от Мазепы уведеними, последовал ему дочасно, (а как) получил свободное и удобное себе время, тотчас от Мазепи тайно на пути отлучившись и отцуравшись его, в сторону государеву к великороссийскому войску прибегл…»

А ось що писав про ці події М. Грушевський: «Апостол був один з ближчих товаришів Мазепи, як той укладався з шведами, але вернувся скоро, поміркувавши, що з того шведського союзу нічого не буде. Тримався здержливо і тим кінець кінцем здобув собі віру і ласку правительства, але заразом ніколи не встряв в якусь ворожу для України справу – вів свою лінію українську. Належав також до невеликого числа старшини, які не замазали рук своїх кривдою народною».

Таким чином, можна стверджувати, що, пересвідчившись у слабкості шведської та української армій, їх нечисленності (більшість козацьких полків ще до того за наказом Петра I були виведені з Гетьманщини), Данило Апостол вирішив припинити боротьбу. Звичайно, вирішальну роль відіграло падіння Батурина і кривава різанина, влаштована там Меншиковим. Недарма сам Мазепа відзначав: «Уже тепер в нынешнем нашем нещасливом состоянии всі діла иначе пойдут, и Украйна, Батурином устрашенная, боятися будет едно с нами держать».

По-іншому трактує факт таємної втечі миргородського полковника відомий історик Д. Н. Бантиш-Каменський, який опублікував у збірнику документів з історії України два листи, написані гетьману Івану Мазепі Данилом Апостолом і канцлером Росії графом Г. Головкіним 22 грудня 1708 року із штабу царя в Лебедині. Зміст цих листів наводить на думку, що Мазепа знову вирішив змінити свою політичну орієнтацію і перейти на бік Петра I. Саме для цього він і направив для переговорів з царем Апостола. Але спочатку посланець гетьмана не викликав довіри Петра, бо ніяких документів про наміри Мазепи при ньому не

було.

Цар доручив цю справу канцлеру Головкіну. Той піддав полковника секретному допиту, і Апостол повідомив, що бачив у Мазепи привілей польського короля Станіслава Лещинського, у якому Україні були обіцяні по завершенні війни всі вольності, якими славилась польська корона і Велике князівство Литовське. Мазепа також показував полковнику листи, одержані від великого канцлера коронного Яблоновського і підканцлера литовського Щуки, де повідомлялось, що привілей Станіслава буде затверджений сеймом, але ні з привілею, ні з листів Апостол не міг скласти списків. Найважливіше, що повідомив миргородський полковник, – Мазепа обіцяє передати в руки царя Карла XII із найзнатнішими генералами, але просить, щоб договір з ним про його безпеку гарантували іноземні двори, ним вказані.

Через кілька днів до Апостола з'явився з листами цирульник, який служив у Войнаровського, і тоді полковник написав Мазепі – хоча і в непевних виразах – про те, що його пропозиції прийнято. Через деякий час прибув новий посланець із шведського стану – полковник Гнат Галаган, він приніс від Мазепи підтвердження попередньої пропозиції. А 22 грудня 1708 року вже Головкін написав Мазепі, що імператор повністю пристає на його пропозицію з тим, щоб він постарався «здобути найголовнішу особу». Таким чином, гетьману пообіцяли повернути всі його права і привілеї, якщо він захопить у полон якщо не Карла XII, то хоча б «прочиих знатнейших» осіб.

Однак Мазепа про це нічого не знав, бо не мав відомостей від своїх посланців. Тоді, шукаючи виходу зі скрутного становища, він звернувся до польського короля Станіслава Лещинського з листом, в якому переконував польського короля поспішити з військом на допомогу шведам, щоб спільно боротися «проти Москви».

Посланця Мазепи було затримано російськими солдатами, а лист обнародувано гетьманом І. Скоропадським. Звичайно, після цього про переговори Петра І та Мазепи не могло бути й мови.

Данило Апостол залишився у стані російських військ. Йому, через гетьманський універсал, не тільки повернули всі колишні маєтності, але й додали нові. Апостол і його товариші, які повернулись із шведського стану, також підписались на «виборі» гетьмана Скоропадського поряд з учасниками виборів.

Після втечі миргородського полковника шведи вже не довіряли українцям. Тому, коли за Апостолом хотів було піти лубенський полковник Зеленський, шведи поставили у його дворі варту.

Шведський генерал Крейц розумів, як важливо зберегти

гетьманські багатства. Він вийшов із Лохвиці, перейшов Хорол, потім Псьол у Савинцях. Росіяни намагались перешкодити переправі і захопили кілька возів, де були пожитки Мазепи. Тут з ними відзначився і миргородський полковник, він взяв у полон двох симпатиків Мазепи – генерального осавула Гамалію і свого зятя Андрія Горленка.

Так українці почали боротись з українцями, і ця боротьба нікому не принесла перемоги.

Невтомний миргородський полковник також послав на Січ козаків з письмовим повідомленням не вірити Гордієнку – січовому кошовому. Але, прочитавши листа Апостола на раді, запорожці вирішили послати лист кошовому, а тих, хто привіз листа, прикувати до гармати. За п'ять днів повернувся осавул від Гордієнка, і тоді миргородських козаків пообіцяли розстріляти. Але спритні хлопці розламали кайдани і поспішили до свого полковника. Вони повідомили, що козаків на Січі лишилось не більше тисячі, але сірома не хоче коритись царю і закликає до бунту. Тим часом рада Січі обрала кошовим отаманом замість Гордієнка Петра Сорочинського. Цар був задоволений вибором запорожців, але невдовзі Сорочинський за дорученням Мазепи особисто поїхав у Крим просити допомоги проти москалів.

Миргородський полковник і гетьман Скоропадський просили також царя за опального полковника Палія, на якого свого часу написав донос Мазепа, бо Палія любили в народі.

Під Полтавою, яку обложили шведи, зростала напруга. З Харкова з частиною царського війська прибув Меншиков і став на лівому березі Ворскли. Шереметєв стояв між Сорочинцями і Говтвою. Спочатку між ворогуючими сторонами не було жодних дій. А тим часом із шведського стану прибували перебіжчики. Так, до миргородського полковника прийшли два ротмістри з двома волоськими хоругвами, а згодом від Мазепи пішов ще один полковник з 80 козаками. До того ж царські війська, яким допоміг колишній кошовий Війська Запорозького Галаган, з нечуваною жорстокістю розгромили Січ.

Таким чином, результат Полтавської битви був уже визначений. Для України настала ніч царського самодержавства.

Перейшовши на бік російського царя, Д. Апостол хоробро воював проти шведських військ до переможного закінчення війни, яка завершилася підписанням у 1721 році Ніштадського мирного договору, після якого російський імператор спрямовує свої полки на Південь, на Кавказ. У 1722 році Петро І оголосив війну Персії і з військами спустився до Астрахані, потім морем – до гирла річок Терек і Сулак, завоював місто Дербент і заклав поблизу нього фортецю Святого Хреста. Разом з царськими військами у

Перському поході брали участь десять тисяч українських козаків на чолі з миргородським полковником Данилом Апостолом, якому на той час виповнилось майже 70 років, прилуцьким – Гнатом Галаганом, київським – Антоном Танським.

За успішні дії проти військ султана Махмуда Апостол одержує оздоблений діамантами портрет царя, при цьому Петро I у присутності своїх міністрів говорить про недостатність цієї відзнаки. Повернувшись до України, український державець і воєначальник готує військо до нових боїв. В одному з них під Дербентом він, скоріше за все, і втрачає око.

А восени 1723 року російські війська на чолі з князем М. М. Голіциним і козацькі полки під керівництвом Данила Апостола вже готуються до нового походу. Зберігся лист миргородського полковника від 5 січня 1723 року до керівника Малоросійської колегії С. Вельямінова, в якому Апостол зазначає, що, коли він прибув до Астрахані після битви під Дербентом, від нього на наступну кампанію почали вимагати таку ж кількість козаків (10 тисяч). Він просить не задіювати Миргородського полку, бо в минулому поході з нього було дві з половиною тисячі чоловік (з них більш ніж три сотні на конях).

Ми говоримо про цей лист не для того, щоб підкреслити, що Данило Апостол брав безпосередню участь у плануванні військової кампанії, хоча це, безперечно, мало місце і свідчить про його високе становище. Цей лист доводить, що миргородський полковник, який мав у війську великий авторитет як воєначальник і стратег, завжди турбувався про своїх козаків. Якщо подивитися на кількість козаків Миргородського полку на канальних роботах 1723 року та на їх втрати, то у порівнянні з іншими полками вони значно менші.

Тепер на деякий час залишимо нашого героя у військовому таборі і повернемося до «високої» політики.

Після закінчення Північної війни у політичному житті Гетьманщини відбулися суттєві зміни. Коли Петро I після перемоги над Швецією почав провадити політику обмеження автономії Лівобережної України, російські землевласники отримали на Україні понад вісім тисяч дворів. Половиною всього «російського» земельного фонду володів О. Меншиков. На Україні звив гніздо і ще один «птенец гнезда Петрова» – Рагузинський. Він міцно осів у Ніжині – традиційному центрі торгівлі з турецьким Сходом. До того ж ще раніше Меншиков задивлявся на землі Мазепи. Земельна вотчина «светлейшего» почала стрімко зростати, врешті цим зацікавився Сенат, і Меншиков нагрянув до гетьмана у Гадяч – «утрясати справи». Величезна свита Меншикова із 137 чоловік включала не тільки секретарів, лікарів,

особистих кухарів, але навіть танцмейстера і «конфектного майстра Матіса Хелма». Однак нічого не допомогло – невдовзі скаргу на Меншикова подав уже гетьман Іван Скоропадський. Цар призначив нове межування земельних володінь. У травні 1722 року для управління територією Лівобережної України створюється Малоросійська колегія під керівництвом бригадира Вельямінова, яка почала безпрецедентний наступ на козацькі права.

Всі ці перипетії не минули безслідно для старого гетьмана, і Скоропадський помирає у липні того ж 1722 року. Наказним гетьманом Лівобережної України був призначений чернігівський полковник Павло Полуботок. Представники козацької старшини – наказний гетьман П. Полуботок, генеральний писар С. Савич та генеральний суддя І. Чарниш – від імені всього Війська Запорозького звернулись до Петра І з проханням дозволити вибори гетьмана. У вересні 1723 року вони представили миргородському полковнику Д. Апостолу підготовлене подання до царя про вибори нового гетьмана та про передачу збирання податків на Лівобережній Україні з царської казни до Військового скарбу[4]. За підписами миргородського полковника і наказного гетьмана Д. Апостола, полкової і сотенної старшини, бунчукового і значкового товариства, від імені усього козацького війська ці чолобитні-прохання було передано Петру І. Розлючений цар віддав наказ заарештувати П. Полуботка, С. Савича та І. Чарниша, які тоді були в столиці[5]. Данило Апостол із сином Петром теж невдовзі стали заручниками північної російської столиці.

Однак вони й цю обставину перевернули собі на користь, робили візити і зав'язували дружні стосунки з членами верховної таємної ради Голіциним, Апраксіним, Головкіним. Велике значення мало також те, що Данило Апостол мав добрі стосунки з всесильним Меншиковим, з яким особливо зблизився під час Перського походу.

Із французького щоденника сина Апостола Петра видно, що саме Меншиков клопотався про якомога швидше повернення опального миргородського полковника із петербурзького заслання. А за рік до смерті імператриці батько і син Апостоли були допущені до її руки у Літньому саду. І 27 травня 1726 року Д. Апостол поїхав на Україну готувати ґрунт для свого гетьманства. Його син Петро, блискуче освічений молодий чоловік, який вільно володів французькою, німецькою мовами і латиною, був прийнятий у домі Меншикова, до того ж день смерті Катерини І обидві дочки і син князя провели саме в Апостола, а вже наступного дня Петро Апостол був представлений Меншиковим Петру ІІ.

Не дивно, що меткий і тямущий українець з європейською освітою фактично став одним із домашніх секретарів Меншикова. Зрозуміло, що син Данила Апостола виконував дуже делікатні і важливі доручення Меншикова, вів його переписку з іноземними банкірами, а це, погодьтесь, не можна було доручити людині, яка б не була обізнана з таємницями свого патрона. Князь, добре знаючи російську дійсність і закони імперії, що мали здатність «дишла з поворотом», зберігав свої гроші та коштовності за кордоном.[6]

Така довіра до сімейства Апостолів з боку всесильного Меншикова, звичайно ж, зіграла певну роль при виборах гетьмана у 1727 році. Не випадково також, що генеральним писарем став Михайло Турківський, який не скупився на прийом князя у Гадяцькому замку.

Не викликає також сумніву меркантильний інтерес Меншикова до України, вірніше, до українських маєтностей. Уже через місяць після від'їзду Данила Апостола на Україну він добився від Катерини I передачі йому мазепинської столиці Батурина (цього він безуспішно добивався у Петра I). А у липні того ж року Меншиков «присовокупил» близько трьох тисяч дворів, що належали Гадяцькому замку. Цілком зрозуміло, що далекоглядний Данило Апостол використав нестримні апетити «светлейшего» для свого утвердження, а відтак і відновлення прав Гетьманської України.

Вже через тиждень після смерті імператриці на першому засіданні Верховної Таємної ради у присутності Петра II було прийняте принципове рішення «постановить гетмана и прочую старшину во всем по содержанию пунктов, на которых сей народ в подданство России вступил». Так була фактично відновлена допетровська система підлеглості України Іноземній колегії.

І хоча невдовзі зірка Меншикова стрімко скотилася з державного імперського горизонту, у 1728 році гетьман разом із старшиною подав петицію Петру II, і правитель у «Решительных пунктах» підтвердив хоч і куцу, але ж автономію козацького краю.

«Останній козак на гетьманському столі»

Отже, у 1727 році, через п'ять років після смерті гетьмана І. Скоропадського, новий російський імператор Петро ІІ дозволив вибрати гетьмана на Лівобережній Україні. Малоросійська колегія, яка з 1722 року управляла цією територією, була ліквідована. Питання політичного та економічного життя Лівобережжя з підпорядкування Сенату Російської держави перейшли до Колегії закордонних справ. Безумовно, що однією з причин змін у політиці російського уряду щодо Лівобережної України було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 року визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі на два ворожих табори. 19 квітня 1725 року Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований проти Англії та Франції. Ці ж країни, до яких приєдналася Пруссія, підписали Ганноверський союз. Росія деякий час не приєднувалась ні до одного з утворених союзів. Але у липні 1726 року було укладено російсько-австрійський договір, і Росія фактично увійшла до іспано-австрійського союзу. Англія ж і Франція підтримали турецького султана, як противагу Росії. Наближення війни з Туреччиною саме і спонукало до послаблення прямого тиску російської воєнно-бюрократичної машини на Україну. Тепер податки з населення Лівобережної України планувалося передавати не у царську скарбницю, а до Військового скарбу. Планувалося також відновити створення на території України власних судових органів. Невдовзі був опублікований указ Петра ІІ про порядок виборів гетьмана і старшини на Лівобережній Україні. Згідно з цим указом для проведення виборів був направлений таємний радник Ф. В. Наумов із спеціальною інструкцією, в якій зазначалося, що миргородський полковник Данило Апостол «по старшинству и по заслугам» повинен стати гетьманом. Таким чином, спрацювала протекція князя О. Меншикова, і Данило Апостол у 73 роки реально наблизився до «гетьманського столу». 18 вересня 1727 року таємний радник царя Ф. В. Наумов, призначений міністром при гетьмані, приїхав до Глухова, де знаходились адміністративні установи управління Лівобережної України, і оголосив про дозвіл царя на вибори гетьмана. 1 жовтня 1727 року у Глухові призначений царським урядом Данило Апостол був затверджений козацькою радою. Бунчуковий товариш Я. Маркович так пише про це у своєму щоденнику: «Октябрь месяц. Неделя 1. Сегодня рано

приехали мы до полковника Миргородского Данила Апостола, где все были с знатных людей и бунчуковые и полковники, и старшина полковая, и сотники с всеми казаками при войсковой музыце с знаками йшли пешо в город… а постановилися округ площаде».

До площі везли на срібному блюді, «тавтою червоною покрытом», – царську грамоту та несли козацькі клейноди: гетьманську булаву, корогви, бунчук і печатку. На площі стояв стіл зі сходами, накритий червоним сукном. З одного боку стояли міністр Ф. Наумов і Д. Апостол разом з іншими полковниками, а з іншого – ті, хто ніс козацькі клейноди. Ф. Наумов оголосив, що приїхав для виборів гетьмана, і тричі спитав, кого хочуть козаки обрати. І тричі йому відповідали, що миргородського полковника. Тоді міністр, звернувшись до Д. Апостола, сказав: «Его императорское величество… именным указом жалует тебя в гетманы…»

Таким чином, новим гетьманом став один із найбільш досвідчених і старих представників козацької старшини. Однак слід зазначити, що при виборах Апостола і Скоропадського, всупереч домовленостям, не було складено договірних статей між царським урядом і Військом Запорозьким. Знову було порушено традиційне зобов'язання, яке було дійсним з часів Переяславського договору Б. Хмельницького.

Однією з перших дій Данила Апостола як гетьмана було створення впорядкованої системи володіння маєтками, насамперед ранговими. Такі володіння були тимчасовими – з втратою посади втрачалось і право на маєток. Проте козацька старшина різними шляхами намагалася закріпити їх у довічне володіння. Попередній гетьман І. Скоропадський вільні військові села роздавав особам, які взагалі не були на військовій службі. (Так, рангові села Пушкарі, Рогівка та Бирин він віддав своїй дружині і затвердив їх за нею царською грамотою.)

За зловживання був засуджений і усунутий з посади лубенський полковник А. Маркович. Та й сам таємний радник Ф. Наумов виявився ласим до рангових маєтків. Він продав бунчуковому товаришу Фаю села Стахорщину і Блистову, які були надані йому Данилом Апостолом. Гетьман вчинив рішуче – наказав старшині, що управляла Генеральною канцелярією і судом, вилучити село Середину Буду з володінь Наумова. Про факти продажу рангових володінь та одержання міністром Наумовим хабарів Апостол повідомив російський уряд. Міністра було відкликано з Лівобережної України.

Перед Данилом Апостолом стояло величезне і складне завдання – реформувати й організувати українське економічне

життя. Щоб зрозуміти всю складність цього завдання, треба нагадати, що в старій Польщі місто не було зв'язане з шляхетською земською організацією. В козацькій Україні було ще гірше – після Переяславської угоди міста і містяни через голову українського уряду виходили на уряд московський, бо Військо козацьке, особливо його верхівка, хотіли забрати від міської громади всі ті економічно-соціальні здобутки, які були забезпечені національно-визвольною боротьбою. Таким чином, московський уряд, користаючись таким положенням, на свій лад писав закони і формував соціально-економічне життя, підпорядковував собі торгівлю. З одного боку, становище міщанства, яке було опорою національно-визвольного руху, поліпшилось – зникли польські побори, але московська рутинно-азійська бюрократія виявилась не кращою. Допоки був живий Богдан Хмельницький, державна машина працювала чітко, перш за все дякуючи особистим якостям національного лідера. Але конструктивності, звичайно, не вистачало. Ще не настав час для реформи адміністрації, судочинства, фінансів. Полковий устрій тільки починав діяти як державно-адміністративний апарат. Полковники залишились полковниками, долучивши до того функції старост. І то старост не юридичних, а старост-державців, які виконували перш за все поміщицькі функції. Інші верстви не були зв'язані з козацьким устроєм. Вони сприймали державу не як державну організацію, а як Військо.

Отже, новий гетьман Данило Апостол мав перед собою завдання не просто створити нові органи державної влади Гетьмащини, а й «пристосувати» їх до реалій тодішнього життя, «вписатись» у загальноімперську російську державну машину, але так, щоб не стати безвольним коліщатком. До кінця виконати це завдання Данило Апостол не зміг, але він, дивовижно балансуючи, в неймовірних реаліях того часу зумів відродити економічне життя країни, не віддати на поталу ті великі зрушення, що ініціював Іван Мазепа. Апостол чудово розумів, що його власний особистий приклад стане запорукою міцності його правління. Тому він не примножував безоглядно свого власного багатства, не йшов на ризики державного масштабу, маючи перед собою приклад Івана Мазепи. Він виконував тяжкий, сповнений драматизму і навіть відчаю обов'язок перед долею і народом – зберегти, реформувати і поставити на службу нації все, що було завойовано у кривавій боротьбі. І з цим він впорався. Україна-Гетьманщина відчула свій кревний зв'язок з державністю Київської Русі, було повернуто деякі права, прийняті ще за часів Хмельницького. Розтерзаний війною, підірваний зрадою і визиском народ дихнув на повні груди. Потяглися з України

чумацькі мажі, запрацювали млини і винниці, цегельні й олійниці. Виросли нові церкви і собори, ожили козацькі монастирі.

Через рік після відновлення гетьманства у зв'язку з проблемами суспільно-господарськими новий гетьман Данило Апостол 1728 року звернувся конфіденційно через канцлера до імператора Петра II з «пунктами статейными». Це були пропозиції щодо політичного та економічного устрою України:

1) щоб гетьмана на Україні обирали вільними голосами, але з дозволу царя;

2) щоб полкову й генеральну старшину обирала полкова старшина й заможне козацтво, а стверджував гетьман;

3) щоб кандидатів на полковників та генеральну старшину стверджував цар;

4) щоб сотників обирало козацтво, а стверджував гетьман і т. д.

Гетьман невдовзі одержує від імператора відповідь у вигляді так званих «Решительных пунктов». Вони скасовували податки, введені Малоросійською колегією, і повертали норму договору 1654 року, до того ж планувалося створити посади двох підскарбіїв – росіянина та українця. Заводилось письмове діловодство. Головним досягненням нової угоди було те, що зібрані доходи призначались для військових потреб на місцях, а не в царську казну.

Отже, найбільших успіхів у реалізації проекту відокремлення фінансів від адміністративної установи – Генеральної військової канцелярії – було досягнуто за часів гетьманування Данила Апостола. Саме тоді було створено фінансовий орган управління з визначеними обов'язками – Канцелярію малоросійського скарбу.

Також російський уряд дав згоду на те, щоб судові справи було передано у відання місцевих судових органів. Генеральний військовий суд залишив за собою тільки апеляції. Упорядковувався порядок ведення рангових та ратушних маєтків, адже земля почала відігравати головну роль у накопиченні багатства. Через те рангові та ратушні володіння, які були в особистому володінні козацької старшини, за «Пунктами» гетьмана, слід було повернути. В особистому володінні залишались тільки вислужені та куплені маєтки. Однак було встановлено обмеження гетьманської влади і порядку надання нових володінь. Раніше гетьман надавав володіння своїм універсалом, який затверджував цар жалуваною грамотою. Тепер це право повністю переходило до царя, тому у травні 1729 року Д. Апостол спеціальним розпорядженням, надісланим в усі полки, зупинив дію своїх універсалів на володіння маєтками.

Гетьману вдалося ґрунтовно поліпшити судочинство. 13 липня 1730 року була розіслана «Інструкція Українським судам». Вона передбачала ступеневу систему апеляцій, також інструкцією регламентувався склад полкових, сотенних і сільських судів і визначалася їх компетенція. Сотенні, городові і магістратські урядовці в свою чергу зобов'язувались видавати купчі на продаж ґрунтів, духівниці та інші документи.

Дуже важливе значення мала кодифікація українського права. Для цього треба було звести до одного кодексу всі «правні книги», які використовувалися у судочинстві України. Гетьман звертається до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням надіслати знавців цієї справи. Також він зобов'язав юристів глибоко вивчити тисячолітню практику українського судочинства – звичаєве право й різні письмові джерела, починаючи від «Руської правди», «Литовських статутів», «Саксонського права» тощо. Кодифікацію було завершено вже після смерті Данила Апостола.

Багато зробив гетьман Апостол і для захисту економічних інтересів Гетьманщини. Він прагнув повернути українському купецтву і всій системі торгівлі ті права, які вони мали за Мазепи. Було відновлено вільну торгівлю між Україною та польським містом Шльонськом. У подальшому Данило Апостол усіляко сприяв розвитку українсько-австрійських торговельних контактів через землі Правобережжя. Варто згадати і привілеї, надані гетьманом українським містам – центрам зовнішньої торгівлі (зокрема Ніжину). Так, в універсалі 1729 року, підтверджуючи надані ще Скоропадським привілеї київським торговцям, Данило Павлович надавав також митні пільги купцям, що мали торгівлю із Шльонськом і Гданськом. До того ж у «Решительных пунктах» було зазначено, що євреї могли вільно приїздити у Малу Русь з товарами. Це було безпосередньо пов'язане з існуванням транзиту через Правобережжя українських та іноземних товарів, оскільки транзитна торгівля через українські землі вже давно перебувала в сфері інтересів єврейських купців.

Гетьман створив у Києві своєрідну вільну торгову зону з вільним торговим портом. Зрозуміло, це не дуже подобалось в імперській столиці, де з протестом виступали представники російських міст.

Ось якою бачив Україну у другій половині XVIII столітті мандрівник Павло Алепський: «Який же це благословенний нарід! Яка це благословенна країна! Велика її вартість у тім, що в ній зовсім нема чужовірців, а тільки чисто православні: вірні й побожні. Щасливі наші очі тим, що вони бачили, уха наші тим, що чули, і серця наші – тою радістю і захопленням, що вони

пережили. Бувши колись у неволі, ці козаки живуть тепер у радощах, веселощах і свободі. Вони побудували соборних церков. Навіть по селах церкви одна одної красніші. Ще з більшим запалом люди стали вчитися, читати, співати гарним церковним співом.

Знай, що в козацькім краю в кожнім місті і в кожнім селі побудували доми для мешкання бідаків і сиріт – при кінці мосту або на краю міста.

Кожне місто і містечко в козацькій землі багате на людей, а особливо на маленьких дітей. Кожне місто має, мабуть, 40, 50 тисяч людей і ще більше. Але дітей більше як трави. І всі вміють читати, навіть сироти! Вдів і сиріт у цім краю множество. Чоловіків побито в безнастанних війнах. Але у них гарний звичай: дітей своїх вони женять замолоду, і через те їх більше, як зір на небі і піску на морі.

Кожну хату оточує город, засаджений вишняками, сливами та іншими деревами, а в середині капуста, морква, ріпа, петрушка, цибуля. Долиною один за другим ставки для риби. По ставах млини. Загати обсаджені вербами, на ставах велика сила жовтого і білого цвіту.

Друге збіжжя зветься жито, воно подібне до пшениці, се тонка пшениця, хліб з неї чорний, а росте вона так високо <…> так що їздець ховається у ній. В козацькій землі сіють її дуже багато, так що траплялось годинами їхати полями жита довгими й широкими як море. Зерно це перемелюють, заливають водою і потім женуть горілку, варячи разом з цвітом хмелю, що надає горілці гостроти. В землі козацькій вона дешева, просто як вода, а в московській дуже дорога».

Коли Данило Апостол отримав гетьманську булаву, йому вже виповнилось 73 роки. І можливо, хтось в царському уряді сподівався, що сивочолий козак вже не має жодних серйозних політичних планів. Але вони помилились. Мало того, що Данило Апостол прожив ще більше шести років, він встиг залишити помітний слід в історії козацької України саме як гетьман. При цьому і російський уряд, і імператриця Анна Іоаннівна практично не мали до нього претензій, хоча і намагалися всіляко стримувати його державницькі устремління. Тому не дивно, що в 1731 році за виявлену особливу хоробрість і на відзнаку особистого вкладу українського полководця царський уряд нагородив гетьмана Данила Апостола однією з найпочесніших нагород імперії – орденом Святого Олександра Невського (50 діамантів і 599 сколків діамантів на золотому і срібному фоні).

Видатний політик і стратег, полководець дійсно приділяв багато уваги війську. Після закінчення Північної війни Данило

Апостол сприяв тому, щоб при генеральному обозному була створена артилерійська канцелярія, яка доглядала над полковою і сотенною артилерією, відала виробництвом гармат і пороху, добуванням і доставкою селітри, а також побудовою валів і фортець.

До речі, виконуючи обов'язки полковника, Апостол відзначався особливо уважним відношенням до своїх козаків: «стрільцям куреня пана полковника Миргородського… видається з дому його коні і оружжя, а коли покличе військовий случай до походу, то оним видається харч з дому полковника».

Особливою заслугою гетьмана Данила Апостола було також будівництво в 1731—1733 роках оборонної лінії, що простягалася на 285 кілометрів – від Дніпра, де впадає річка Орель, і до Сіверського Дінця. Ця оборонна споруда являла собою глибокий і широкий рів, мала 16 фортець, понад 200 редутів, з'єднаних між собою земляним валом. Щороку на оборонну лінію гетьман направляв близько 22—25 тисяч козаків і 10 тисяч селян зі своїми харчами, знаряддям.

Також, говорячи про роль Данила Павловича Апостола в історії України, слід відзначити його зусилля по збереженню козацького стану українського суспільства і самого Війська Запорозького. Ім'я Апостола пов'язують з просуванням запорожців на землі, які вони вважали здавна своїми: від Переволочної до річки Орелі почала збільшуватись кількість переселенців з-за Дніпра. Запорожці починають вести регулярно переписи населення. Історики приписують заснування поселень в межиріччі Орелі і Самари ініціативі полковника Д. Апостола.

Відомо, що він сприяв тому, щоб запорозьке козацтво повернулося на свої землі і заснувало січові укріплення і кіш на річці Підпільній. Данило Апостол, як досвідчений військовий діяч, розумів значення Запорожжя як форпосту у боротьбі з Кримським ханством, тому значною мірою саме завдяки його старанням повернулися «під ясні зорі, на тихі води», після 25-літнього поневіряння під магометанським небом, запорожці. На чужині, де вони опинилися після зруйнування Запорозької Січі у 1709 році, козаками порядкували кошовий отаман Кость Гордієнко і гетьман Пилип Орлик. Оскільки 1733 року назрівала російсько-турецька війна, а в Польщі настало безкоролів'я, цар дозволив запорожцям повернутися з Олешківської Січі на свої вольності. На жаль, запорожці змогли повернутися до України вже після смерті старого гетьмана. Це сталося 1734 року, коли понад 7 тисяч запорожців заснували Підпільненську Січ. Так Запорозьке військо відновило свій статус в межах Російської держави.

Останні роки свого життя гетьман Данило Апостол провів у Сорочинцях, де знаходилась резиденція гетьмана (ми вже розповідали, що саме туди миргородський полковник Апостол перебрався з полковим правлінням).

У Сорочинцях та по навколишніх хуторах і займищах добували селітру і поташ для виробництва пороху, славились сорочинські майстри-зброярі. 1729 року в Сорочинцях налічувалось близько дев'ятисот дворів. За часи ж полковництва Данила Апостола війтом сорочинської громади був Прокіп Йосифов, а бурмистром – Василь Савченко[7]. Найвідомішими полковими писарями, що одночасно виконували і роль своєрідних літописців і постійно служили в Сорочинській полковій канцелярії, були Петро Ліскевич, Самійло Малинка, Федір Тихонович. Тому не дивно, що саме в Сорочинцях було створено список «Літопису» Граб'янки. На ньому є напис: «З бібліотеки Семена Капніста», тож очевидно, що список було зроблено для миргородського полковника Василя Петровича Капніста[8], який заступив на цьому посту загиблого сина Данила Апостола Павла.

Роду Апостолів належало чимало сіл і містечок. І старий гетьман дбав про добробут своїх людей.

У містечку Хомутці, де був «дворець полковничий», після смерті Д. Апостола залишалися його придворні служби. При церквах у великих селах, що належали Апостолам, діяли школи та шпиталі. У Хомутці при Воскресінській церкві були школа і шпиталь, у Попівці – школа при Спаській і шпиталь при Нікольській церквах, у Перевозі – школа при Покровській церкві.

У самих Сорочинцях, оточених земляним і дерев'яним валами, неподалік від «гетьманської» Спасо-Преображенської церкви був двір Данила Апостола. Про це говорить Гіляровський, який, відшукуючи «сліди Гоголя», знайшов «надзвичайно міцний підвал, сухий, чистий, який залишився від часів Гетьманщини. Підвал належав гетьманові Малоросії Данилу Апостолу. А з підвалу вів підземний хід, що виходив до церкви, котра була збудована Данилом Апостолом. А коли вона будувалась, Апостол, за переказом, ночами збирав ради в будинку, що споруджувався, і сам з'являвся на ці ради через цей хід».

Але попри те, що гетьман Данило Апостол був, безперечно, дуже багатою і впливовою людиною, його ніколи не обвинувачували в здирництві і загарбанні чужого майна, що подекуди ставили в провину його непересічним попередникам.

Таким чином, його чесність, безперечна військова вдача, адміністративні таланти та по-справжньому державницький розум сприяли тому, що Данило Апостол користувався загальною повагою протягом усього свого життя.

Та, на жаль, людина смертна. Прийшов час і Данила Апостола: гетьман помер 15 січня 1734 року на вісімдесятому році життя і був похований у Сорочинцях у побудованій його коштом кам'яній церкві.

Ще у 1733 р. Данило Апостол, відчуваючи наближення смерті (з ним стався удар), звернувся до імператриці Анни Іоаннівни «с испрошением всемилостивого ее императорского величества на дом и детей его по смерти его… защищения».

Треба сказати і про нащадків старого гетьмана. Як ми пам'ятаємо, у нього було дев'ятеро дітей, з них три сини. Двоє його синів – Петро і Павло – займали посади лубенського та миргородського полковників. Павло Апостол загинув під час Кримського походу. А другий син, Петро, прожив довге життя, мав блискучу освіту і відомий як автор щоденника російською і французькою мовами, що був виданий. Саме його власністю став бакумівський маєток після смерті батька, а від нього перейшов до гетьманового онука Данила Петровича Апостола та його дружини Марини Власівни. Д. П. Апостол, у 1762—1767 роках генеральний хорунжий, після знищення полкового ладу здобув чин статського радника. Він передав бакумівський маєток у спадщину своєму сину Михайлові Даниловичу Апостолу. Цей правнук гетьмана, секунд-майор, був останнім представником роду Апостолів за чоловічою лінією. Щоб зберегти славетне прізвище Апостолів, він 1801 року звернувся до імператора з проханням щодо успадкування прізвища Апостол його двоюрідним братом, таємним радником Іваном Матвійовичем Муравйовим, який став називатися Муравйовим-Апостолом. Отже, і Бакумівка на рубежі XVIII – XIX століть перейшла у власність Муравйових-Апостолів.

Сини І. М. Муравйова-Апостола – Матвій, Сергій, Іполит – у 1825 році приєдналися до декабристів.

Серед інших нащадків Данила Апостола Я. М. Горленко, відомий під іменем Йоасафа Білгородського, настоятель Мгарського монастиря; В. Я. Ломиковський, автор історичного «Словника Малоросійської старовини». З родом Данила Апостола тісно пов'язаний рід Журахівських. Василь Журахівський у 1710—1724 роках мав посаду генерального осавула в уряді гетьмана І. Скоропадського. Саме він посилав до Петра І старшинський план відновлення автономних прав України. За це наказного гетьмана Павла Полуботка, миргородського полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Якова Лизогуба і генерального осавула Василя Журахівського арештували й ув'язнили у Петропавлівській фортеці.

Після революції 1917 року нащадки старого гетьмана покинули Батьківщину, і тільки у лютому 1991 року Андрій

Володимирович Муравйов-Апостол з дружиною та сином (усі вони сьогодні громадяни Швейцарії) відвідали Великі Сорочинці. Біля Спасо-Преображенської церкви, усипальниці гетьмана, мешканці Великих Сорочинців слухали старого сивого чоловіка у чорному костюмі. Він говорив про велику силу рідної землі і віри, про її неперехідне значення для кожного з нас.

18 серпня 2006 року у селі Великі Сорочинці поруч із Спасо-Преображенською церквою, де знаходиться родова усипальниця Апостолів, було відкрито пам'ятник гетьману Данилу Апостолу.

«Між ними теж були голови і правителі неабиякі…»

Щоб яскравіше виокремити постать гетьмана Данила Апостола на всеукраїнському тлі видатних постатей часів розбудови Козацької держави, ще раз поглянемо на відмітні риси його попередників і сучасників. Почнемо з її, так би мовити, творця – Богдана Хмельницького. Відомо, що Хмельницький дбав про зміцнення й укріплення гетьманської влади. Так, він постійно скликав ради, брав активну участь в обговоренні й ухваленні їхніх рішень; очолював державну адміністрацію; не уникав роботи у сфері судочинства; опікувався фінансами; очолював військо; визначав зовнішньополітичний курс уряду; вів рішучу боротьбу з найменшими проявами сепаратизму. Саме така активна позиція позитивно позначилася на формуванні харизматичності постаті гетьмана, що відігравало помітну роль у консолідації національно-патріотичних сил. Не випадково у свідомості широких мас людей з 1650 року Хмельницький починає виступати як «Богом даний» гетьман над Військом Запорозьким, тобто стає символом визволення від «лядської неволі».

Звертає на себе увагу і той факт, що Хмельницький, зосередивши всю повноту влади у своїх руках, з початку 1649 року безумовно став виявляти самодержавні устремління. Встановлений ним режим влади дуже нагадує протекторат Олівера Кромвеля.

На жаль, наступник Хмельницького Іван Виговський не став послідовником політики великого гетьмана. На час народження Данила Апостола Виговський натрапив на міцний «камінь спотикання» у ключових полках Гетьманщини – Полтавському і Миргородському. Гетьманський уряд почав відверто нехтувати «свободи і вольності» городового і запорозького козацтва, зокрема було усунуто кошового, заборонено ловити рибу в річках і продавати вино, поширено практику оренд і непомірних поборів. Було зроблено спробу відновити шляхетське землеволодіння. Так, у Полтавському полку соратник гетьмана Юрій Немирич отримав маєтки, у Полтавському і Миргородському полках гетьманський намісник Тимофій став конфісковувати у козаків та міщан маєтності, «понаставляв панів». Усе це призвело до опозиційного руху, який до кінця 1657 року набув загрозливого характеру. Його центрами стали Запорожжя на чолі з кошовим Яковом Барабашем і Полтавський полк, очолюваний полковником Мартином Пушкарем. Підтримували полтавців і миргородці. З обох боків

починається політична тяганина з Москвою, яка тільки посилювала позиції останньої. Відбувається бій в околицях Полтави, де українці б'ються один проти одного. В результаті цього зіткнення загинуло близько п'ятдесяти тисяч людей. До того ж Іван Виговський починає відверто спиратись на Польщу, що призводить до українсько-російської війни. Гетьман рухається через Миргород, Зіньків, Гадяч, де зустрічає серйозний спротив. Навіть перемога українсько-татарських військ під Конотопом над військами Трубецького стала пірровою. Як державний і політичний діяч Виговський зазнав краху, оскільки не мав підтримки в народних масах.

Очевидно, що Данило Апостол аналізував діяльність гетьмана Виговського. Тому, ставши гетьманом, він уникнув суспільного і громадського протистояння, навчився використовувати можливості Росії для українських потреб. За час його гетьманування не було скарг на його діяльність з боку російського уряду, при цьому він, за висловом Грушевського, «не забруднив руки зрадою національних інтересів».

Але повернемося до попередників Данила Апостола на гетьманському столі.

Наступним представником української верхівки, який тільки поглибив протиріччя і мало не призвів до братовбивчої війни, став Іван Брюховецький. У 1665 році він прибуває до Москви, щоб побачити «пресвітлі царські очі».

З'являються так звані «Московські статті», де збирання податків покладалося вже не на гетьманську адміністрацію, а на царських воєвод, кількість яких на Україні мала зрости удвічі. Брюховецький одержує боярський титул, а старшина – дворянство. Згодом гетьман усвідомлює свої помилки і намагається позбутися царських воєвод в українських містах. Але було вже пізно – знову українці сходяться на сумнозвісному Сербиному полі, де перед цим воювали Виговський і Пушкар. Але до бою справа не дійшла – невдатний гетьман був убитий.

Можна припустити, що Данило Апостол, якому на той час виповнилося 14 років, уже розумів, які грізні відцентрові сили розривають його Вітчизну, адже батько його був миргородським полковником і готував сина прийняти полковницький уряд. Може, тому у своїй діяльності полковника і гетьмана Данило Апостол жодного разу не допустив, щоб власне українські справи вирішувались на полі бою громадянської війни. Саме йому належить спокійна і плідна «золота осінь Гетьманщини», що зберегла для нас тяглість державотворчої традиції. Але цього чекати ще майже шістдесят років.

Минали роки… Коли ж Данилу Апостолу виповнилось

вісімнадцять, гетьман Петро Дорошенко з бунчуком і прапором увійшов у намет Мохамеда IV, від якого одержав каптан, булаву й прекрасного коня. Але дуже дорогою ціною далася Дорошенку, який знову став гетьманом Правобережжя, перемога над політичними противниками: в руїнах лежав квітучий край, населення Правобережжя було майже знищене, забрано у кримську неволю, втікало на Волинь, Галичину, Лівобережну Україну.

Про свої претензії на українські землі заявила Польща. Новообраний король Ян Собеський кинув добірне військо на Поділля. Розгублений і вражений Дорошенко присягає «на вечное подданство» московському цареві перед кошовим Запорозького Війська Іваном Сірком, передає йому частину клейнодів – булаву і прапор. Але знову було вже пізно – Дорошенко вимушений поїхати до Москви, де він спочатку став заручником царя, а потім його призначили воєводою у В'ятку. До речі, на чужині він востаннє одружився (його нащадком – праонукою – від цього шлюбу була Наталія Гончарова, дружина Олександра Пушкіна).

Коли Данилу Апостолу виповнилось 44 роки – на той час він був миргородським полковником, загартованим у боях козаком, – помер Дорошенко. Новий гетьман Іван Самойлович безмежно довіряв миргородському полковнику. Із Самойловичем Данилу Апостолу довелось пройти довгий шлях. Історики визнають, що у внутрішній політиці Самойлович обстоював ідею сильної авторитарної гетьманської влади. Різними заходами і нововведеннями він намагався надати Козацькій державі елітного характеру, коли б на всі адміністративні посади обиралися представники знатних старшинських родин. Саме в період гетьманування Самойловича починається народження майбутнього українського дворянства. Гетьман остаточно припинив скликання генеральних військових рад, а збирав лише раду старшин. «Зверхній владця і господар вітчизни» – так іменували його підлеглі, зважаючи на його бажання передати владу сину Семену. Найважливішим наслідком п'ятнадцятирічного гетьманування Івана Самойловича було утвердження державних форм Гетьманщини, які залишались незмінними майже сто років. Данило Апостол, як людина, особливо наближена до гетьмана, долучився до цих позитивних змін на державному і політичному обширі гетьманської України.

На політичному обрії України після Самойловича з'являється Іван Мазепа, який ініціює «Коломацькі статті». В них говориться про повернення українському народу давніх прав та вольностей Хмельницького, невтручання московських воєвод у військові справи, про збір грошей і податків. Передбачалось вільне

зарубіжне листування гетьмана, власна політика Гетьманщини щодо Кримського ханства, також «щоб московські війська у козацьких дворах не ставали, мужиками і зрадниками не називали».

Особливо наголошувалось на честі козацького звання, наслідуванні майна козаків їх жінками і дітьми. Виписувались і узаконювались також права міщан, планувалось побудувати нові міста і фортеці на річках Самарі й Орелі, а також у гирлах Берестової та Орчика.

І знову Данило Апостол знаходить шляхи, щоб увійти до найближчого оточення гетьмана. Саме він під час гетьманування Івана Мазепи спонукав того до рішучих кроків для відновлення самостійності Гетьманської держави. Апостол зрозумів, що саме надмірна «конспіративність» намірів гетьмана призвела до того, що народні маси не підтримали Мазепу під час Полтавської битви. Старий полковник був вірний Мазепі, але усвідомлення повної безперспективності боротьби з військами Петра І змусили Апостола шукати нової конфігурації політики Гетьманської держави.

Данило Апостол теж був, без сумніву, особою харизматичною. Сам факт його майже півстолітнього перебування на вершині влади, спочатку як полковника, а згодом гетьмана України, свідчить про це. Однак не можна двічі ввійти в одну й ту саму річку: національна державна ідея створення соборної України, яка була закладена у 1649 році, вже не мала перспектив, іншими стали реалії життя Гетьманської держави. Данилу Апостолу доводилось рятувати те, що утверджувалось при Хмельницькому, – легітимізацію рішень через старшинську раду, а також «Статті про устрій Війська Запорозького». Їх прерогативи виходили за межі суто військового статуту й поширювалися на всі сфери життя козацької України, виконуючи в такий спосіб роль першого конституційного акта молодої держави.

Особливе місце в історії України посідає ще один соратник Данила Апостола – Павло Полуботок. Ставши після смерті І. Скоропадського наказним гетьманом, він докладає чимало зусиль для того, щоб в умовах міжгетьманства запобігти неминучим соціальним та політичним потрясінням. З перших днів свого перебування при владі Полуботок реформує державний устрій гетьманату, прагнучи поліпшити його судочинство, організацію фінансової справи, знизити рівень соціальної напруженості в суспільстві і тим самим позбавити російський уряд приводу для втручання у внутрішні справи Гетьманщини. Надзвичайно наполегливо Полуботок домагається у царя дозволу на проведення нових гетьманських виборів. Він знає, що в

Гетьманщині гетьман уособлює державну владу, а його тривала відсутність підриває авторитет національної державності. Полуботок пише з цього приводу численні листи до Сенату та імператора, посилає до них представницькі депутації, енергійно шукає покровителів у царському оточенні. Тож ми бачимо, що у своїй діяльності Данило Апостол продовжив і розвинув політичну лінію Полуботка. Та це й не дивно, адже вони були друзями і соратниками, а ініційовану Полуботком чолобитну до царя на повернення вольностей складав саме Данило Апостол. Саме тому вони опинилися в казематах Петропавлівської фортеці, де Павло Полуботок відповів царю: «Нащо мені життя, коли я не можу бути корисним Батьківщині» – і помер, не скорившись деспотії.

В особі і долі гетьмана Данила Апостола ми вбачаємо продовження драматичної боротьби Гетьманщини-України як складової ланки державо– і націєтворчого процесу української людності починаючи з часів Київської Русі.

Данило Апостол народився якраз у рік підписання Переяславської угоди, на яку український народ покладав такі великі надії. Але вже найближчі роки показали, що Московщина і царська влада зовсім не мали на увазі існування незалежної України. Золота Орда, трансформувавшись на північно-східних теренах Київської Русі, породила мутанта – Російську імперію з двоголовим орлом на гербі, яка успадкувала азійську жорстокість Орди. У той же час «руська» голова імперії хилилась у бік Заходу, а точніше – у бік Київської Русі, яка на той час була представлена польсько-литовсько-українським утворенням під назвою Річ Посполита.

Таким чином, Данило Апостол став реальним продовжувачем європейської політики Богдана Хмельницького. Він, як і раніше його батько, полковник Павло Охрімович Апостол, органічно вписався у контекст української історії, маючи генетичне тяжіння до європейського обширу.

Щодо політичних переконань Данила Апостола слід відзначити, що серед вищої української старшини в період Північної війни особливою популярністю користувалися дві політичні концепції, обидві традиційні в історії Гетьманщини: ідея Великого князівства Руського у федеративній (чи конфедеративній) системі Речі Посполитої та ідея союзу України з Кримом і Туреччиною для боротьби проти Московщини (і Польщі) за незалежну Українську державу. Д. Апостол, разом з генеральним обозним І. Ломиковським, прилуцьким полковником Д. Горленком та лубенським Д. Зеленським, належав до першої, так званої гадяцької концепції, яка була пов’язана з Гадяцькою угодою 1658 року.

За майже півстолітнє перебування на владному олімпі Гетьманщини Данило Апостол не раз змінював свою політичну орієнтацію. І було б дивно, якби він цього не робив у той час, коли його країну шматували і турки з кримцями, і поляки з москалями. Згадаймо Богдана Хмельницького, який змушений був постійно лавірувати між великими імперськими хижаками і непередбачуваними кримцями. На це у своїй «Історії України-Руси» вказує М. Грушевський: «Але сих здібностей не вистачало йому (Хмельницькому. – *Л. Т.*) для розв'язання історичного вузла нашого життя, так як не вдалось цього зробити і його епігонам. Між ними теж були голови і правителі неабиякі. Виговський, Дорошенко, Мазепа – се теж були не рядові люди…» Додамо сюди й ім'я Данила Апостола, який заслуговує на право стояти в цьому ряду.

Проблеми перед миргородським полковником, а згодом гетьманом України стояли великі. Це, по-перше, дефекти соціальної структури – слабкий розвиток українського міста, невиразність міської верстви, інтелектуальна і національна оспалість. Далася взнаки також культурна відособленість України після того, як було втрачено культурну візантійську тяглість. Через це українська нація, яка проходила другий цикл «омолодження» через Козацьку державу, а згодом Гетьманщину, не знаходила опертя ні в католицизмі, ні в протестантстві. Згадаємо і такий, дуже важливий аспект: за часі Данила Апостола, а особливо після Полтавської битви, у Петербурзі Петро І та «птенцы гнезда Петрова» дуже добре усвідомили, що без України Російська імперія просто неможлива. Саме тому російський самодержець вивіз у північну столицю інтелектуальну еліту України, а московський патріарх став на чолі православної церкви. Новостворена імперія перебрала навіть назву – «Русь», заявляючи про себе на всіх усюдах як Росія. В таких несприятливих умовах важко було досягнути чогось значного у державотворенні, і можна тільки дивуватись тому, що національна традиція не була перервана.

Разом з тим не варто і перебільшувати здобутки владної еліти Гетьманщини на чолі з Данилом Апостолом. Він був сином своєї доби, часто йому не вистачало широти погляду, він був змушений іти в кільватері імперської політики Росії. Але його господарські і правові реформи, підтримка українського купецтва, опікування церквами і монастирями, де ще зберігся дух вільнодумства і козацтва, дали змогу «дихнути» українському народу, змученому безперервними війнами і хаосом у державотворчій політиці. Данило Апостол використав можливості Гетьманщини у складі Російської імперії для докорінної зміни у

сфері відносин козацько-татарських. Закінчилось це побудовою Української оборонної лінії, яка поставила крапку на домаганнях Кримського ханства. Про це читаємо у передмові до літопису Грабянки: «Не точію сами славенноросійскіе монархи мужества своего страхом обносили вселенную, но и раби за отечествіе собственных государей и за обиду россіян могут и преможнейших чуждих монарх силам вооружившись противостати».

Данило Апостол до кінця життя залишався корисним Україні, отож і його місце у галереї найкращих синів України цілком заслужене.

І, на наш погляд, була ще одна людина, яка мала вплив на Данила Апостола. Йдеться про Пилипа Орлика. Не залишилося свідоцтв про те, що старий гетьман знав про діяльність Орлика за кордоном. Але, беручи до уваги той факт, що він цікавився подіями в Європі (ми знаємо, що гетьман одержував французькі газети), не можна відкидати припущення, що він був поінформований щодо ідей Орлика.

Ми знаємо, що і сам гетьман Данило Апостол, а особливо його син Петро, був людиною високоосвіченою: Петро володів кількома європейськими мовами, зокрема французькою, як уже згадувалося, вів фінансово-дипломатичні справи всесильного Меншикова. Тому очевидно, що для них ідеї П. Орлика не залишились невідомими.

У 1728 році, коли Данило Апостол уже рік був на гетьманському уряді, на конгресі європейських країн у Суасоні, гетьман України у вигнанні Пилип Орлик оприлюднив меморандум, у якому, зокрема, містилася вимога до Росії відновити Переяславсько-московський договір 1654 року, який гарантував державні права козацької України. Ці заходи сприяли поступовому усвідомленню європейськими політиками та державними діячами прагнень українців відновити власну державу. Людовик XV писав за два роки до смерті Данила Апостола: «Я дуже цікавлюся долею і станом пана Орлика, вважаю корисним для інтересів Франції підтримати пана Орлика… Треба, щоб Порта допомогла гетьманові Орлику зібрати біля себе свою націю, таку велику й хоробру, щоб вона могла скинути московське панування».

Таким чином, двох гетьманів – Данила Апостола і Пилипа Орлика (гетьмана у вигнанні) можна назвати двокриллям Гетьманської держави. Якщо Данило Апостол займався практичною державотворчою і організаційно-економічною діяльністю, то Пилип Орлик засвідчував права цієї держави на європейському обширі.

І закінчити свою розповідь про Данила Апостола –

«останнього козака на гетьманському столі», як назвав його історик М. Уманець, – ми хочемо словами відомого українського історика і громадського діяча Дмитра Дорошенка: «Його шестирічне гетьманство було коротким ясним променем на темному тлі українського життя після занепаду Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана всупереч російській і місцевій українській владі».

Чужі герої

Ми – герої чужих перемог,
не бастарди, ми – байстрюки.
Забуваєм, де чорт, де Бог —
Ми зриваєм чужі зірки.
Терези – наш одвічний знак,
І Чумацького Воза зодіак.
На своїх мчить безумний Андрій,
Мовчить Басаврюк кривий.
Онде папороть зацвіта,
Кров'ю різьблена, золота.
Щоб зірвати – дитину заріж,
Он. Бери той відьмацький ніж.
Ти – апостол народу, якого нема.
У Сорочинцях осінь, скоро зима.
І ні Мазепи, ні Карла, ані Петра —
Тут лежатимеш в склепі на семи вітрах.
Мазепа тебе пошле до Петра
Шукати чужого добра.
П'яною люттю імператор повен —
Не допливе сорочинський човен.
Гетьман Апостол у шведському таборі,
Від неба до склепу – ні душі, ні зорі.
Під Ерестфером ти бив Шліппенбаха,
Під Кизи-Керменом не знав страху.
Бий направо, рубай наліво,
Однак по своїх – українське диво.
Північ – і папороть скоро розквітне,
Тільки ж ніч і тьма безпросвітна.
Тільки не видно своїх і чужих,
Шабля не знає, що таке гріх.
Шабля блакитна, губи посиніли,
Місяць плямистий на срібному килимі.
Папороть довго чомусь не цвіте,
Грішне – безгрішне, лукаве – святе.
Хто тобі скаже, апостол юрби,
Грішний-безгрішний, пани і раби.
Шабля блакитна, яхонт кривавий,
Папороть квітне пропащою славою,
Папороть квітне сльозою дитини,
безголов'ям і кров'ю Вкраїни.
Імператор – король, Швеція – Росія.

В бою не здригнеться твоя рука,
Апостола Данила, останнього козака.
Ти – герой чужих перемог,
Так розсудив український Бог.
Він обрав цей покірний народ,
Під золотом зір і над тишею вод.
Він хрестив його шаблею і мечем
Від нечестивих продажних нікчем.
Папороть зацвітала, коралі червоні,
Різьблені з ночі чорні коні.
Шабля непереможна, кров на папороті
димить,
Боже, вкраїнський боже… як нам жить!?

Л. Тома

Література

1. *Бульвінський А.* Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.

2. *Величко С.* Літопис. – К., 1991.

3. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997.

4. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. – К., 1965.

5. Літопис галицького полковника Григорія Грабянки. – К., 1922.

6. Літопис Самовидця. – К., 1971.

7. *Соловьев С. М.* История российская с древнейших времен. – М., 1956. – Кн. VI.

8. *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.

notes

Примітки

1

Диким полем люди прозвали значну частину Наддніпрянщини між середньою і нижньою течією Дністра (захід), нижньою течією Дону і Сіверським Дінцем (схід), від Самари й Інгулу (південь) до Чорного й Азовського морів та Криму. Тут розкинулися малозаселені причорноморські степи з родючою землею.

2

Про полковника козаки свідчили: «Був то давній козак, проводир бунтів, умів багато чарів – на повітря, на стрільбу».

3

Микола Аркас теж в «Історії України-Русі» підкреслює роль Данила Апостола у визвольних змаганнях України: «У полковника Апостола, який дістав з бібліотеки Печерського монастиря “Гадяцькі пакти”, тобто умови гетьмана Виговського про федераційну спілку України з Польщею, довго радились і перечитували цю умову».

4

Миргородський полковник, як зазначалося пізніше в царському указі, «многое переправил и некоторые пункты прибавил и приложа сам руку, других полковников и полковую старшину прикладывать заставливал».

5

18 грудня 1724 року Павло Полуботок помер у в’язниці північної столиці імперії.

6

Ще раніше, за життя Петра І, французький посол Лаві доповідав у Версаль: «Цар, маючи потребу в грошах і дізнавшись, що князь Меншиков зберігає в Амстердамському банку триста тисяч рублів, що складає близько півтора мільйона ліврів… змусив затребувати цю суму з банку і віддати особисто йому; по тому монарх написав князю Меншикову власноручного досить ласкавого листа, в якому запевняв – гроші будуть повернуті».

7

Писарі прізвища простого люду писали з – енко, а в осіб вищої управлінської ланки вони утворювалися від імен по батькові – на – ов, – єв.

8

Капніст очолював Миргородський полк у 1737—1751 роках, на цей час він мав у Сорочинцях власний двір. Список «Літопису» перейшов до сина полковника Василя Васильовича Капніста, автора знаменитої комедії «Ябеда», відомого письменника і політичного діяча кінця XVII століття.